

Аделіна Сєдих

Стежинами рідного краю

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
Донбаський державний педагогічний університет

А. М. Сєдих

СТЕЖИНАМИ РІДНОГО КРАЮ

Слов'янськ – Дніпро, 2025

УДК 373.3/.5.091.3:908(477.62)
С28

Затверджено на засіданні вченої ради
Донбаського державного педагогічного університету
(протокол № 6 от 30.01.2025 р.)

Рецензенти:

Біличенко О. Л., доктор наук із соціальних комунікацій, професор, завідувач кафедри української мови та літератури ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»;

Рубан А. А., кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри германської та слов'янської філології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

С28 Сєдих А. М. Стежинами рідного краю : монографія. Ч. I : Краєзнавство. З досвіду роботи. Вид. 2-ге, переробл. та доп. Слов'янськ – Дніпро : ДДПУ, 2025. 118 с.

Монографія розкриває значення та сутність організації краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі, тісний зв'язок з географією як найбільш універсальною та інтегрованою з усіх наук, пропонує зразок роботи щодо вивчення та дослідження певних об'єктів: Річки Жеребець та Красна – ліві притоки Сіверського Дінця, як природні об'єкти північно-східного регіону Донбасу. Зосереджено увагу на комплексному підході щодо організації краєзнавчої роботи та певних методах і засобах їх реалізації; представлено дослідницькі етапи роботи.

Дослідницька частина роботи переконливо аргументує результати польових досліджень географічних об'єктів, поєднує наукову інформацію дослідження з елементами художнього бачення щодо вирішення певних питань чи проблем.

Матеріал розрахований на вчителів українознавчих навчальних дисциплін, керівників гуртків краєзнавчого та народознавчого напрямку.

Зміст

Про автора	5
Передмова	6
Розділ I. Географічне краєзнавство як наукова та практична проблема ...	10
1.1. Шкільне географічне краєзнавство	10
1.2. Науковий погляд на краєзнавство	27
Розділ II. Краєзнавство як базовий компонент географічної гурткової роботи в закладах загальної середньої освіти	29
2.1. Погляд на проблему	29
2.2. Місце краєзнавчого гуртка в системі позакласної виховної роботи	36
2.3. Основні форми і методи роботи географічного краєзнавчого гуртка .	40
2.4. Прийоми мотивації залучення учнів до краєзнавчого гуртка, проведення занять, мотиваційний аспект щодо проведення досліджень ...	48
Розділ III. Краєзнавство. Стежинами рідного краю	66
3.1. Наш рідний край – північно-східна частина Донбасу: огляд	66
3.2. Річкова система північно-східного регіону	73
Розділ IV. Краєзнавство. Об'єкти дослідження рідного краю	76
4.1. Річка Жеребець як об'єкт географічного краєзнавства	76
4.1.1. Загальна характеристика річки Жеребець.....	76
4.1.2. Опис флори та фауни річки Жеребець	80
4.2. Природоохоронні об'єкти річки Жеребець	83
4.3. Штучні об'єкти басейну річки Жеребець	89
4.4. Річка Красна як об'єкт географічного краєзнавства	94
4.4.1. Загальна характеристика річки Красна	95
4.4.2. Флора і фауна річки Красна	97
Розділ V. З минувшини	100
5.1. Історія річок Жеребець та Красної	100
5.2. Історія назви річки Красна	108

<i>5.3. Історія народної назви річки Чорний Жеребець</i>	109
Розділ VI. Екологічні проблеми річкової системи Донбасу	111
Література	114

Про автора

Сєдих Аделіна Миколаївна, 1973 року народження, працює вчителем географії в загальноосвітній школі № 5 міста Слов'янська Донецької області.

Сєдих А. М. має дві освіти: 1991 р. – закінчила Донецьке музично-педагогічне училище за фахом «Вчитель музики»;

2000 р. – закінчила Харківський державний університет імені В. Н. Каразіна за фахом «Викладач географії».

Учитель-методист, учитель вищої категорії, звання «Старший вчитель», член спілки композиторів-аматорів Донецької області.

Стаж педагогічної роботи – 32 роки.

Більше десяти років керує краєзнавчим гуртком школи, а з 2015 року керівник гуртка «Народний фольклор» Донецького обласного будинку дитячої та юнацької творчості.

Передмова

Хто не знає свого минулого, той невартий і майбутнього. Хто не шанує визначних людей свого народу, той сам не гіден пошани.

М. Т. Рильський.

Для будь-якої держави дуже важливою є проблема виховання та розвитку особистості. Особливо гостро вона стоїть сьогодні, коли українське суспільство зазнало кардинальних змін, коли утверджується нова система цінностей, змінюються пріоритети.

У будь-який час суспільство завжди цікавило питання щодо вивчення історії культури свого народу. Сучасна система освіти України зумовлює необхідність щодо визначення пріоритетним напрямком національно-патріотичного виховання краєзнавства як одного з потужних засобів патріотичного виховання.

Як багато років тому, так і сьогодні в суспільстві приділяється велика увага вивченню духовної скарбниці українського народу через краєзнавство з метою формування у дітей та молоді народознавчої свідомості, предметної географічної, краєзнавчої та розвиток усіх ключових компетентностей. Теоретичні, методичні та практичні основи краєзнавчого та народознавчого виховання широко висвітлені в наукових роботах М. Грушевського, П. Чубинського, О. Баркова, К. Ушинського, Ю. Олішевської, С. Макарчука, Я. Чепіги, В. Скуратівського, Б. Савчука, О. Аніщенко, І. Беха, О. Вишневського, Л. Жванко, В. Вербицького, Г. Лозко, Л. Маєвської, В. Сухомлинського. Західноукраїнські педагоги кінця XIX – початку XX ст. (Г. Врецьона, О. Партицький, В. Ільницький, О. Іванчук, І. Ющишин) у своїх роботах висвітлювали головні завдання та

основи вивчення краєзнавства та його впливу на виховання дітей та молоді.

Видатний педагог-краєзнавець П. Т. Тронько зазначав: «Немає потреби доводити, що високі поняття «Батьківщина», «національна гідність» починаються саме зі знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки, де людина народилася й виросла, де пройшло її дитинство» [3, с. 12]. Він визначав, що головна мета краєзнавства – «виховання любові до рідного краю, шанобливого ставлення до його історії, духовної спадщини, бажання пізнавати й вивчати історико-культурні надбання нашого народу, природне довкілля» [3, с. 12].

Тому саме краєзнавство є тим стрижнем новітньої системи освіти України, яка закладає фундаментальні основи щодо оволодіння учнями не тільки знаннями, але й формування вміння застосовувати їх у житті.

Таким чином, можна стверджувати, що саме краєзнавство забезпечує виконання завдань виховного освітнього процесу щодо формування національної свідомості, патріотизму, здатності зберігати національну ідентичність, пишатися своїм народом, зберігати для нащадків культурну спадщину, брати участь у розбудові та захисті своєї держави.

Відомий педагог О. Барков дав таке визначення краєзнавству як науці: «Краєзнавство – комплекс наукових дисциплін, різних за змістом і частковими методами дослідження, що ведуть у своїй сукупності до наукового всебічного пізнання краю» [1].

Науковці по-різному визначають предмет шкільного краєзнавства. Так І. Т. Прус зазначає, що «краєзнавство слід розглядати як дидактичну категорію, суть якої полягає у всебічному вивченні учнями в навчально-виховних цілях певної території за різними джерелами і, головним чином, на основі безпосередніх спостережень під керівництвом викладача» [2, с. 15].

Час безупинно рухається вперед, і сьогодні педагогічною наукою відкриті нові методологічні основи щодо методів та засобів впливу на формування національної свідомості майбутнього покоління України.

Методи роботи з географічного краєзнавства поєднують навчання та виховання в одне ціле через систему формування теоретичних та практичних умінь та навичок. Оскільки вивчення географії тісно пов'язане з краєзнавством, необхідно звертати увагу при вивченні краєзнавого матеріалу на технологію конкретизації та підтвердження певного матеріалу науковими фактами та результатами досліджень об'єктів рідного краю науковцями.

І. Ющишин у дослідженні «Географія як предмет навчання й виховання в народних школах» зауважував: «Через основне вивчення малої батьківщини, рідного краю дитина повинна, спершись на істинну любов до того ж рідного краю, зрозуміти й відчувати свій і свого народу духовний, політичний і господарсько-економічний зв'язок із близькими й далекими країнами й народами та з усім світом. Дитина навчиться й зрозуміє, що все, що вона в житті має й чого їй треба для існування, вона може дістати тільки від рідного краю, або через нього...» [Цит. за: 5, с. 41–42].

Використання новітніх технологій в процесі організації та проведенні краєзнавчої дослідницької роботи сприяють не лише удосконаленню знань, але й стимулюванню пізнавального інтересу учнів до діяльності.

Краєзнавча діяльність сприяє формуванню в особистості таких якостей, як самовиховання, самовдосконаленість, самовизначення, що є головними критеріями у визначенні національної ідентичності, гідності та свідомості.

Сучасна система освіти передбачає ґрунтовне вивчення історії України, всебічне осмислення її значимості як засобу формування

особистості на ідеях національних цінностей, які закладені у звичаях, обрядах, традиціях, побуті, мистецтві та інших формах культурної спадщини. Природознавчий напрямок краєзнавства формує в особистості бережливе та охоронне ставлення до природи. Саме краєзнавча робота повинна посісти одне з головних місць в організації навчально-виховного процесу, позакласного та позашкільного.

Софія Русова писала, що «краєзнавство є тим підґрунтям, «тереном», на якому повинна будуватися національна школа кожного народу й процес виховання свідомих, активних громадян-патріотів» [Цит. за: 4, с. 23].

Розділ I.

Географічне краєзнавство як наукова та практична проблема

1.1. Шкільне географічне краєзнавство

*Забудеш рідний край – твоє всохне
коріння.*

Павло Тичина

Першим, хто звернув увагу на шкільне краєзнавство, був український педагог К. Д. Ушинський, який довів, що краєзнавство – могутній засіб вивчення Вітчизни. Видатний український педагог С. Русова наголошувала на тому, що вивчення краєзнавства тісно пов'язане з географією.

Розглядати такий напрямок роботи вчителя, як краєзнавство, без тісного зв'язку з географією неможливо, бо саме географія найбільш універсальна та найкраще інтегрована з усіх наук, за своїм змістом має тісний зв'язок з такими науками, як історія, етнографія, народознавство, астрономія, хімія, біологія, математика, фізика та іншими.

Географія – одна з найдавніших наук, яка виникла понад 2500 років тому. Заснував географію як науку давньогрецький учений Ератосфен ще в III ст. до н. ери.

Протягом тисячоліть людину цікавили питання щодо виникнення землі, сонця, гір, річок, природних явищ, які дивували людей своєю могутністю й неперевершеністю. Пізнання світу робило людину дослідником та винахідником. Люди прагнули пізнати та дослідити світ, землю, навколишнє середовище. Так з'явилися перші повідомлення людей, відтворені на камені, дереві, а пізніше – на пергаменті, папірусі, а це вже географія. І не дивно, що слово «географія» в перекладі з грецької мови означає «землеопис»: «гео» – земля, «графо» – пишу. Таким чином, дослідження та вивчення життя на землі – це вже географія.

Словник української мови пояснює: «Географія – ряд зв’язних між собою наук, що вивчають поверхню Землі, природні умови, населення, економічні ресурси» [5, с. 51].

Але головним є те, що саме географія – один із найголовніших навчальних предметів, що формує людину як особистість, яка розуміє основи життя в різних аспектах, а також сприяє розвитку впевненості для самостійного прийняття рішень у виборі життєвої позиції.

Географія – це наука, яка вивчає й пояснює розподіл явищ у просторі: на землі й материках, певних країнах чи населених пунктах. Сучасна географія перетворилася на систему наук. У ній виокремлюють фізичну географію, економічну й соціальну. Кожна з цих гілок географії підрозділяється відтак на окремі науки. «Отже, географія – це система наук, які вивчають різноманітність природи Землі, розташування населення і його господарську діяльність, взаємодію природи й людства» [4, с. 5].

Універсальність географії як навчального предмета полягає в тому, що діти, вивчаючи географію, паралельно здобувають знання з інших предметів, без яких деякі питання чи проблеми розглянути неможливо. Географія упорядковує етапи процесу інтегрованого навчання в єдиний напрямок, єдину мету щодо поглиблення знань з різних навчальних предметів.

Елементи географії як навчального предмета починають вивчатися вже з початкових класів. У 3–4 класах вивчення предмета йде під рубрикою «Я досліджую світ», у 5 класі навчальний предмет географічного напрямку має назву «Пізнаємо природу». Географія в 6 класі НУШ передбачає вивчення двох розділів: «Земля на глобусі й карті» та «Оболонка Землі»; 7 клас – це «Географія материків, частин світу, океанів»; 8 клас – «Географія: Україна у світі»; 9 клас – «Економіка світу й України»; 10 клас – «Географія: регіони та країни»; 11 – «Географічний

простір Землі». Залежно від авторського колективу підручники з географії мають незначні відмінності. Підручників дуже багато, багато і програм з географії: 5, 6, 7 класи працюють за програмами НУШ, а старші класи поки що працюють за попередніми програмами, але значення географічної освіти не змінюється, а, навпаки, набуває ще більшої ваги.

Аналізуючи зміст підручників і програм, можемо зазначити, що краєзнавство знайшло своє відображення в більшості тем і має неабияке значення. Це свідчить про те, що вивчення географії в будь-якому аспекті має тісний зв'язок із краєзнавством, є складовою розвивальної та навчально-виховної мети. Методична система підручників передбачає таку систему методів, які націлені на те, щоб навчити учнів застосовувати здобуті знання в житті.

Звернімося до історії виникнення такого терміну як краєзнавство.

Першим в Україні визначив термін «краєзнавство» Іван Франко в статті «Галицьке краєзнавство» в 1892 році. Над основами теорії шкільного краєзнавства працював видатний педагог К. Д. Ушинський. У наш час велику увагу вивченню в школах краєзнавства надавав В. О. Сухомлинський: «Школа виховує людей розумних в істинному і багатогранному значенні цього поняття за тієї умови, коли навчально-виховний процес спирається на духовне життя й історію народу» [10, с. 55].

В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка зазначено, що «краєзнавство шкільне – це освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району, міста тощо). Основним завданням краєзнавства є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, виховною, практичною метою» [2, с. 179].

Незважаючи на те, що питанням щодо визначення краєзнавства як науки займалося дуже багато науковців, педагогів, які були не байдужі до

історії України, у наш часці питання залишаються ще більш актуальними. На зміну одній епосі приходить інша, змінюються підходи та напрямки розвитку суспільства, виникають нові тенденції щодо формування особистості як головного суб'єкта, носія якостей, спрямованих на творення та розбудову нової держави. Краєзнавство є саме тією наукою, що викликає інтерес учнів до нових відкриттів в історичному минулому свого краю, поглиблює знання й розуміння певних соціально-історичних та духовно – культурних процесів.

Підіб'ємо підсумки: краєзнавство в географії сприяє удосконаленню знань та розглядається як засіб, що становить певну базу для досягнення інтегральних результатів у навчанні та вихованні.

Звернімо увагу на деякі аспекти вивчення географії, використовуючи елементи краєзнавства.

Навчальний предмет «Географія» у 8 класі (Україна у світі: природа, населення) передбачає таку роботу: спрямувати навчальний процес на поглиблення знань учнів про Україну як цілісну країну, яка є складовою світової спільноти держав. З цією метою навчаємо учнів працювати з різними джерелами географічної інформації щодо вивчення природи, населення, культури України та свого регіону. Розвиваємо інтелектуальні та творчі здібності, вчимо використовувати набуті знання в житті, виховуємо національну свідомість, повагу та бережливе ставлення до культурних цінностей свого народу, сприяємо формуванню світогляду, допомагаємо учням відчувати себе громадянами України, що є основою ключових компетенцій.

Слід зробити висновок, що в курсі географії, який вивчається у 8 класі, наголошується: «Цей курс географії, як і українська мова, українська література та історія України, належить до важливих українознавчих предметів» [1, с. 55].

Якщо географія відноситься до українознавчих предметів, тоді одним із основних напрямків вивчення географії є краєзнавство як народознавство, бо термін «краєзнавство» можна розглядати як синонім терміну «народознавство, «українознавство».

Краєзнавство має декілька напрямків: географічне, етнографічне, історичне, літературне та інші, та головним є те, що воно національне, тому що саме краєзнавство розкриває сутність національної культури, самобутності народу.

Отже, національне краєзнавство – «це цілісна, динамічна, нерозривна й відкрита система, яка формує у світі тривимірних системних моделей простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство). Останнє включає літературне, мистецьке, архітектурне, етнографічне, екологічне, релігійне» [3, с. 9].

Шкільне географічне краєзнавство є складовою частиною навчально-виховного процесу в школі й посідає одне з найголовніших місць.

Елементи краєзнавства у вивченні предмета «Пізнаємо природу» починається з 5 класу. Рубрика «Пізнаємо природу» – широке поле діяльності як учителя, так і учнів. Уже з перших уроків матеріал підручника сприяє формуванню в учнів умінь та навичок працювати з різними джерелами, здобувати знання самостійно. Учні знайомляться з методами дослідження, зі способами послідовного виконання різних завдань як навчального, так і пошукового характеру. Працюючи над такою темою, як «Джерела інформації», де програмою передбачено навчити учнів користуватися різноманітними джерелами інформації для отримання та поглиблення знань із предмету, вчитель націлює учнів на пошук інформації про рідне село, місто, в якому вони живуть, а це вже краєзнавство. Учитель пропонує дослідити річку, озеро, ставок, парк, пам'ятник, тобто будь-який об'єкт, який знаходиться в межах села чи міста. Знаючи методи

дослідження, учні виконують завдання. Відповідно до завдань та мотивації вчителя, який на заняттях використовує вже раніше накопичений матеріал про культуру краю, діти занурюються у світ своєї маленької батьківщини. Для дітей це дуже важливо тому, що саме з цього народознавчого насіння виростатиме золотий колос українознавства, буде формуватися національна особистість.

Шкільне краєзнавство – це комплексне вивчення учнями під керівництвом учителя природних, соціально-економічних, природоохоронних, культурно-історичних, мистецтвознавчих особливостей певного краю (області, окремого населеного пункту). Отже, «краєзнавство є інформаційною складовою шкільного географічного краєзнавства, яке забезпечує його різноманітними фактами та науковими даними. На сьогодні шкільне географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства» [6, с. 11].

У 6, 7, 8 класах ця робота продовжується. Особливо цікавою буде робота учнів із теми «Перші відомості про українські землі», де новий матеріал поєднується з дослідженнями свого рідного краю учнями, які брали участь у туристичних походах, спілкувалися з мешканцями відвіданих сіл чи селищ, які заздалегідь виконали завдання з історії свого краю, свого села чи міста. Слухаючи розповіді дітей про результати їх досліджень, ми спостерігаємо за процесом етнокультурного розвитку учнів, за умінням висловлювати свої думки, аргументувати певні відмінності в архівних документах щодо тлумачення деяких історичних відомостей про свій рідний край. У процесі варто використовувати цікаві факти про Україну, які записані мандрівниками різних країн у далекому минулому. Представляти для ознайомлення записи, спостереження українських дослідників, які вивчали історію нашого народу, його культурну спадщину, знайомити учнів з життям учених, які висвітлювали у своїх книгах історію розвитку української народності. Цей напрямок

роботи не тільки поглиблює знання учнів з історії України, але й виконує функції виховання особистості. Програма географії 7 класу передбачає поєднання краєзнавчого матеріалу про Україну, рідний край з матеріалом про частини світу, океани за допомогою порівняння річок, озер, природних зон. Особливої уваги надаються завданням з картографії. Учні описують гори, рівнини за фізичною картою, а потім описують свою місцевість, використовуючи методи спостереження, дослідження, порівняння, використовуючи топографічну карту свого регіону.

Географія настільки унікальна наука, що кожному темі можна зв'язати з краєзнавством, тому що вона інтегральна наука та має тісний зв'язок з такими галузевими дисциплінами, як метеорологія, кліматологія, гідрологія, океанологія, геодезія та інші. Цей зв'язок є базовим компонентом краєзнавства.

«Краєзнавство – це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та методами дослідження, які здійснюють наукове та всебічне пізнання» [3, с. 7]. Можемо навести приклад. Коли на уроках вивчається клімат України, дітям можна запропонувати завдання щодо народних прикмет свого краю про погоду, а потім порівняти з висновками метеорологів; ознайомлюючи учнів з водними ресурсами країни, учитель дає дітям завдання щодо опису річки, озера своєї місцевості, а це вже гідрологія. Таким чином, елементи краєзнавства розглядаються майже на кожному уроці. Прикладів навести можна дуже багато.

Одним із головних завдань шкільного курсу географії в 6 класі є спрямування роботи вчителя на формування в учнів знань щодо географії як науки, що вивчає планету Земля. Як з'явилася наша планета, що таке космічний простір, хто є творцем життя на землі – ці питання завжди цікаві для учнів.

Пояснюючи дані питання з точки зору науки, учитель паралельно націлює дитячі пошуки інформації щодо народного уявлення про світ,

пропонує учням поспілкуватися з людьми похилого віку свого села, селища, міста, дізнатися про їх бачення щодо виникнення життя на землі, виникнення їх поселення тощо. Такий невеликий фрагментарний зв'язок із краєзнавством допомагає учням якомога більше дізнатися про свій край, його мешканців. На основі зібраної учнями інформації про світоглядну версію народу щодо створення нашої Землі вчитель підводить учнів до розуміння виникнення планети Земля в Космос із точки зору науки, зіставляючи з народним уявленням та тлумаченням. Вивчаючи, наприклад, тему «Чим географічна карта відрізняється від плану місцевості», учні отримують завдання намалювати план своєї місцевості, де вони проживають, використовуючи умовні позначення. Матеріал про форми рельєфу Землі спонукають учнів описати рельєф свого краю, а складання карти цікавих географічних об'єктів своєї місцевості розвиває не тільки інтерес, а сприяє вихованню любові до своєї невеличкої батьківщини та бережливого ставлення до природи. Як результат, уроки географії мають великі можливості для широкого використання зібраного матеріалу про історію та розвиток свого краю, природні ресурси, проблеми різних географічних об'єктів, архітектурних, релігійних, побутових, господарських та інших.

Тема «Природо-заповідний фонд України» (7 клас) – це величезне поле діяльності учнів, яке пов'язане з рідним краєм. Учитель, ознайомлюючи учнів з природоохоронними об'єктами країни, з історичними документами, які свідчать, що збереження природи було започатковано київськими князями ще в XI ст., занурює дітей у пошукову роботу щодо вивчення природи своєї маленької батьківщини. Ці краєзнавчі завдання не тільки навчають учнів працювати з різними інформаційними джерелами, а й спонукають їх до участі в проведенні походів під девізом «Стежками рідного краю». Таким чином, учні отримують матеріал на основі різних форм роботи: це туристичний похід, віртуальна екскурсія

місцями рідного регіону, похід до музею, зустрічі з цікавими людьми, які можуть розповісти багато цікавого, робота з засобами масової інформації, архівними матеріалами, з науковими джерелами, інтернет-ресурсом. Такий вид діяльності відкриває учням можливості вдосконалення практичних умінь та навичок, опрацювання зібраного матеріалу та вміння інформування. Зібраний матеріал про природоохоронні об'єкти рідного краю сприяє формуванню в учнів почуття гордості за свій край та бережливого ставлення до природи.

Працюючи над темою «Українські Карпати», коли учні знайомляться з рослинним та тваринним світом гір, учитель націлює учнів на дослідження рослинного й тваринного світу свого краю. Таким чином, краєзнавчий матеріал набуває особливого значення в залученні учнів до охоронної діяльності свого краю. Зміст матеріалу з географії України наскільки цікавий та ріносторонній, що вивчати його без краєзнавства неможливо.

У старших класах використання елементів краєзнавства відіграє важливу роль при вивченні курсу соціально-економічної географії. Соціально-економічна географія поділяється на три напрямки: економічна й соціальна географія світу, регіонально-економічна й соціальна географія, краєзнавство. Кожен із цих напрямків передбачає можливість використання матеріалу з краєзнавства. Важливу роль у процесі навчання відіграють методи дослідження. Визнання такого аспекту як дослідження дає змогу учням не тільки знайти та дослідити певний матеріал, але зрозуміти та пояснити різний рівень соціально-економічного розвитку країн світу, України, спираючись на наукове обґрунтування суперечностей світового суспільного розвитку в цілому та їх шляхи вирішення.

Вивчаючи економіку України, необхідно звернути увагу на економічний розвиток того регіону, який є рідним краєм учнів. Мета завдань краєзнавчого змісту може бути такою: дослідити господарство,

промислові комплекси, енергетичні ресурси, природоохоронні об'єкти, дізнатися про відомих людей, які були ініціаторами значущих подій тощо. Розуміючи економічно-промисловий стан свого невеликого регіону, учні краще усвідомлять успіхи та проблеми держави в порівнянні.

Використання краєзнавчого матеріалу економічного, соціального характеру в процесі вивчення країн світу, України дозволить учням не тільки зрозуміти світову економіку, але дійти висновку щодо вирішення глобальних проблем світового суспільства, які передбачають, по-перше, екологічні проблеми: загальне потепління, забруднення повітря, водонесних артерій Землі, світових океанів тощо – і, по-друге, соціальних: нерівність між людьми, хвороби, бідність, голод у більшості країн Африки, Євразії, Південної Америки, війни. Краєзнавство – це не тільки куточок рідного краю, це вся країна, це весь світ, у якому ми живемо.

Саме робота з краєзнавства повинна стати пріоритетом кожної школи, бо за допомогою зібраних краєзнавчих матеріалів свого регіону буде сприяти розвитку особистісного зростання учнів, синтезуванню в єдине ціле світогляду, що є головною метою сучасної молоді. Широкий спектр краєзнавства націлює учнів на сприйняття та розуміння того, що саме життя людей нерозривно пов'язане з соціально-економічним розвитком як малої батьківщини, так і країни в цілому, що саме людина як особистість є рушійною силою розвитку будь-якого суспільства.

Краєзнавство асоціюється з народознавством і представляє широкий спектр напрямків: етнографічний, мистецький, побутовий тощо. Проводячи туристичні походи природознавчого напрямку, учні мають змогу спілкуватися з мешканцями, які є носіями історичного минулого, культурної спадщини свого регіону. Народознавчі знання допомагають учням пізнати й дослідити не тільки природу краю, але й відчутти атмосферу життя людей у далеку давнину, уявити різноманіття історичного колориту свого краю. Зібраний матеріал обов'язково

систематизується, оформлюється як альбом, опис, презентація, що є ілюстративним, дидактичним, довідковим матеріалом для подальшого вивчення та розповсюдження.

Використання елементів народознавства в навчально-виховному процесі забезпечує підвищення якості навчання географії і може бути використане на будь-якому уроці. Народознавство має декілька напрямків, один з них – це етнографічний. Наприклад, вивчення теми «Етнографічний склад населення України» розкриває можливість пізнати, наскільки цікавий етнографічний матеріал: побут населення, прикладне мистецтво, свята, пісні, звичаї, обряди, традиції, ворожіння, легенди, повір'я, оповіді та багато іншого.

Етнографічне краєзнавство досліджує матеріальну й духовну культуру: звичаї та обряди, побут, одяг, усну народну творчість. Завдання цього напрямку – це відродження, популяризація народних свят, звичаїв і обрядів, народних ремесел тощо.

П. П. Тронько зазначав: «... мало приділяється увазі дослідженню проблем етнографічного краєзнавства в Україні. Між тим, ця галузь краєзнавства – одна з визначальних ланок вивчення історії та культури краю, що повинна посісти належне місце в діяльності краєзнавців... Це важливий напрямок краєзнавства, що передбачає широкий спектр студій матеріальної і духовної культури» [Цит. за 3, с. 10].

В українській культурній спадщині є дуже багато спільного, та водночас існують певні регіональні відмінності як у змісті звичаїв, обрядів, традицій, так і в їх сприйнятті та постанові етнічними спільнотами, які проживають у тому чи іншому населеному пункті. Учні повинні не тільки пізнати витоки культури українського народу та своєї маленької батьківщини, але й зрозуміти, що робить духовну скарбницю такою різноманітною, неповторною, зрозуміти, що у всьому різнохарактерному

колериті української культури одне коріння, і це ті важливі кроки, які учні роблять у вивченні краєзнавства як народознавства.

Доцільно зробити висновок, що краєзнавство – це не тільки збір матеріалу про певну територію, край та його вивчення в різних аспектах відповідно до суміжних наук, але й популяризація зібраного матеріалу.

Найбільш ефективним і цікавим краєзнавчим напрямком для учнів є творча гурткова діяльність як один із елементів позакласної роботи. Позакласна робота – це мов амфітеатр співпраці вчителя з учнями. Залучити учнів не важко, вони бажають брати участь у різноманітних як позакласних, так і позашкільних заходах: конкурсах, фестивалях, концертах, олімпіадах, екскурсії Україною. Головним є те, що ми, вчителі, сприяємо втіленню актуальної в сучасному освітньому просторі ідеї українознавчої освіти молодого покоління. Видатний український історик, філософ і публіцист В. К. Липинський говорив: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не створить нації, коли ми самі нацією не захочемо бути, і як це не дивно, але саме українознавча освіта допоможе виховати гідного громадянина, істинного українця» [4, с. 63].

До організації географічної краєзнавчої роботи треба підходити комплексно: це і урок, і гурток, і факультатив, і виховний захід, і туристично-краєзнавчий напрямок, і особливо індивідуальний підхід до кожного учня.

Одним із предметів вивчення краєзнавства є територія, тож першою складовою частиною національного краєзнавства є географічне краєзнавство, другою – усні джерела: казки, легенди, думи, пісні, приказки тощо. До усних джерел можна віднести бесіди з людьми та їх розповіді.

Географічна краєзнавча робота в школі упродовж багатьох років була спрямована на вивчення й дослідження флори і фауни басейнів річок Жеребець та Красної, вивчення українського фольклору: звичаїв, обрядів,

традицій селищ, сіл, хуторів, розташованих в північно-східному регіоні Донбасу, а точніше уздовж річок Жеребець та Красна – притоками Сіверського Дінця. Вивчаючи культурну спадщину рідного краю методом польових досліджень, учні познайомилися з таким напрямком, як фольклор. Український народ є носієм фольклорної скарбниці, яку можна віднести до краєзнавства. Пізнати свій край – це дізнатися про далеке минуле, про народ, який проживав і проживає зараз на певній території, про розвиток культури, суспільства, про здатність народу відтворювати духовну культуру, передавати іншим свою самобутність та неповторність. З покоління в покоління передається народом усна народна творчість як складова фольклору.

Фольклор – це енциклопедична спадщина усної народної творчості. О. Кандиба зазначав: «Виховання повинно бути національним, а його змістом та виховним матеріалом має стати українська народна культура»; «Фольклорне мистецтво є ефективним засобом втілення поваги до народних традицій, звичаїв та обрядів, духовних цінностей українського народу в житті, оскільки саме фольклорне виконавство допомагає глибше пізнати особливості внутрішнього світу народу, його психології, пізнати секрети народної творчості» [Цит. за 8, с. 30].

Таким чином, учні вивчали не тільки природу, господарство, історію свого краю, але й збирали та записували цікаві звичаї, обряди, традиції, казки, легенди тощо.

Ми визначилися, що народознавство є складовою краєзнавства. Вивчаючи той чи інший об'єкт рідного краю, завжди отримаєш відомості про історію даного об'єкта, про його зв'язок з місцевою культурною спадщиною, почуєш від людей легенди, оповіді, повір'я, які допоможуть усебічно дослідити об'єкт вивчення. Але щоб робота для учнів була цікавою, необхідно обрати певні методи роботи та засоби впливу народознавчої та краєзнавчої освіти на формування в учнів духу

патріотизму, поваги до духовних надбань українського народу свого краю та України як держави.

Будь-яка робота базується на певних методах, і відповідно до методів обираються засоби для їх реалізації. Для організації краєзнавчої роботи більш продуктивними є такі методи: літературний, статистичний, анкетний, метод польових досліджень, описовий, картографічний, географічний, спостереження, моделювання, математичний, економічний, соціологічний.

Краєзнавство має дві форми: навчальну та позакласну. Має декілька напрямків дослідження: історичний, етнографічний, літературний, географічний, мистецький, природознавчий.

Навчальне та позакласне краєзнавство не існують окремо, це єдине ціле, яке доповнює одне одного. Основними методами вивчення краєзнавства є:

- пояснювально-ілюстративний (прослуховування, розповіді, бесіди, демонстрація та інші), де вчитель знайомить учнів з об'єктом дослідження, використовуючи вже раніше добуті відомості;

- репродуктивний – це запис розповіді, переказ почутого, відтворення побаченого, де вчитель навчає учнів спілкуванню з людьми й умінню зберегти добытий ними матеріал;

- частково-пошуковий – робота з додатковою літературою, архівними документами тощо, вчитель навчає учнів роботі з додатковими джерелами для пошуку необхідної інформації щодо об'єкту вивчення;

- дослідницький – екскурсії, експедиції, зустрічі з людьми того краю, який треба дослідити, збір матеріалу тощо, вчитель організовує по можливості екскурсії, експедиції з метою відвідання тих місць, які будуть учнями досліджуватися.

Методів організації краєзнавчої роботи багато, але вчитель сам вибирає методи, які будуть більш продуктивними та відповідатимуть умовам навчально-виховного процесу.

Основними засобами для пізнання краєзнавчого матеріалу рідного краю чи України в цілому є:

– наочні: наукова література, архівні матеріали, довідники, початкові посібники, словники, дидактичний матеріал та інші;

– технічні: інтернет, телебачення, комп'ютер, відеокамера, радіо, мультимедіа, аудіо та інші.

Головним в організації краєзнавчої роботи є принцип комплексного підходу, що наголошує на поєднанні всіх напрямків вивчення рідного краю: географічного простору, історичного, етнографічного, літературного, мистецького, природознавчого.

Сьогодні в школах України краєзнавство є національною дисципліною. Вивчення рідного краю в кожному регіоні України є першочерговим завданням сучасної освіти й вимагає від учителів комплексного підходу, розрахованого на особистісно орієнтовану технологію навчання й виховання, яка спрямована не тільки на навчання, тобто оволодіння знаннями, але й на розвиток особистості, її самобутності, самостійності. Таким чином, краєзнавство в системі освіти зорієнтоване на засади особистісно орієнтованої педагогіки, яка відповідає завданням НУШ.

Зробімо висновок. Одним з предметів вивчення краєзнавства є певна територія, а об'єктом – річка, село, пам'ятники культури тощо.

Перш ніж розпочати краєзнавчу роботу будь-якого напрямку, треба визначитися з видами діяльності відносно самого дослідження, яких у педагогіці дуже багато.

Зупинімося на головних:

– мотиваційно-ціннісний, який спрямовує на виконання роботи;

– наочно-теоретичний, що розширює знання щодо даного об'єкта, здійснює аналіз документів, інформаційного матеріалу, визначає на цій основі конкретну мету щодо відбору необхідного матеріалу;

– практично-організаційний – це проведення експедицій, екскурсій;

– словесний: вчить вести бесіду з опонентом, записати розмову, визначити ключові питання, аргументувати почуте.

Організація та проведення краєзнавчої роботи щодо вивчення та дослідження рідного краю (території, об'єкту) може бути здійснена не тільки стаціонарно, але й на основі проведення заочних екскурсій (віртуальних), вивчення додаткових інформаційних, наукових, архівних матеріалів, відеоматеріалів, інтернет-ресурсів.

Але особливо треба звернути увагу на проведення туристичних походів, бо саме цей вид роботи посилить мотивацію до дослідження, посприє удосконаленню практичних умінь та навичок щодо дослідницької діяльності. Краєзнавство без туризму існувати не може. Саме туризм поглиблює знання з різних питань щодо вивчення та дослідження певного об'єкта.

Дотримуючись педагогічних вимог щодо формування краєзнавчої компетентності у вивченні географії, завдання НУШ наголошують на застосуванні інноваційних технологій, де змінюється роль учителя, де він виступає лише консультантом, а учень – керівником краєзнавчого пошуку. У практику роботи запроваджується технологія проєктного навчання, яка передбачає таку систему, в процесі якої учні самостійно опановують різні способи діяльності на основі обраної теми проєкту, планують етапи її виконання як теоретично, так і практично. Сутність проєктної технології можна показати таким алгоритмом:

- проблема (тема, об'єкт, завдання, питання);
- проєктування (планування);
- пошук інформації (робота з науковими джерелами, ЗМІ тощо);

- продукт (результат роботи: дослідницький, творчий, інформаційний та інші);
- презентація.

Робота учнів над проєктами з краєзнавства вимагає інтегрованого підходу щодо її виконання. Учитель у виконанні даного проєкту є не лише консультантом, але й джерелом знань для вибору чи визначення проблеми (об'єкту, теми тощо) учнями. Треба відверто сказати, що проєктна технологія – це власне технологія проблемного навчання з більш розширеною тематикою ідей. Крім методу проєктів, існує ціла низка методів, а саме: наративний, краєзнавчі квести, тренінги різного напрямку та інші.

В основу будь-якого методу, відносно краєзнавчої роботи, покладено такий вид діяльності, як науково-дослідний, бо обов'язково дослідження певного об'єкта, території, краю базується на науковому підґрунті. Будь-яка краєзнавча робота має бути завершеною. Такий вид діяльності, як видавничо-інформаційний, є заключним етапом краєзнавчої роботи.

Існують також інші підходи щодо вивчення зв'язку географії з краєзнавством. Важливу роль у цьому відіграє креативний підхід учителя, його обізнаність та професіоналізм.

Таким чином, шкільне географічне краєзнавство посідає одне з головних місць у навчально-виховному процесі школи й розглядається як продукт, який обумовлює основи патріотичного виховання, як засіб щодо розуміння національних цінностей, як напрямок, що формує людину як особистість, яка здатна зрозуміти, що вона є представником українського народу та України як держави.

1.2. Науковий погляд на краєзнавство.

Організовуючи роботу географічного гуртка краєзнавчого напрямку, вчителям необхідно звернутися до науково-педагогічних поглядів, наукових робіт, досліджень, педагогічних ідей видатних українських освітян, наукові праці яких пов'язані з теоретичними, методичними, практичними поглядами щодо вивчення краєзнавства як науки в школі.

Теоретично-методичні основи краєзнавства висвітлювали у своїх роботах О. С. Барков, М. Ю. Костриця, М. Г. Стельмахович, І. Т. Прус.

Краєзнавчі напрямки у формуванні географічної освіти на засадах краєзнавства розглядали О. В. Сухомлинська, В. Г. Кремінь.

Питаннями вивчення історії рідного краю займалися І. Франко, Г. С. Сковорода, які наголошували на тому, що саме ця діяльність є краєзнавством.

Зв'язок краєзнавства з географією розглядали К. Ушинський, С. Русова, М. Драгоманов.

Наприклад, І. Т. Прус вивчав питання краєзнавчо-пошукової роботи з метою формування патріотизму засобами шкільного краєзнавства. М. Драгоманов звертав увагу на вивчення культурної спадщини свого рідного краю. Б. Грінченко – на виховання в дітей почуття любові до рідного краю. Степан Рудницький є засновником українського географічного краєзнавства.

Проблему краєзнавства та особливості організації краєзнавчої роботи в школах України досліджували В. В. Бенедюк, Л. В. Войтова, Т. Ф. Григорєва, Л. М. Жванко, Д. С. Лихачев, В. А. Лизогуб, В. О. Литвин, Г. Лозко, Р. В. Маньковська, В. С. Прокопчук, І. Т. Прус, Т. Самоплавська, В. Скуратівський, Л. І. Суторміна, О. М. Топузов, П. Т. Тронько та багато інших.

Такі представники краєзнавчої еліти, як П. Тронько, Г. Лозко, В. Скуратівський та ін., висвітлили у своїх роботах та описали звичаї, обряди, традиції, тобто історію культурного надбання українського народу. В. С. Прокопчук, Г. П. Петух висвітлювали питання географічного краєзнавства, Л. М. Маєвська наголошувала на зв'язку краєзнавства з етнографією, фольклором. Питання організації краєзнавчої гурткової роботи висвітлювали в своїх наукових працях П. Т. Тронько, Л. М. Жванко, В. С. Прокопчук, Н. М. Огієнко, В. В. Беденюк, І. Т. Прусом.

Дослідження з питань організації гурткової краєзнавчої роботи були проведені Н. М. Огієнко, І. А. Вербою, Я. Б. Галкним, М. П. Откаленком, В. В. Баденюк, Т. М. Міщенко. Етап вивчення та дослідження краєзнавчої гурткової роботи в школах України було розпочато з 1990 р.

Краєзнавці України продовжують роботу з накопичення та опрацювання матеріалу з історії міст і сіл рідного краю. Результатом відповідної діяльності стало видання цілого масиву праць та нарисів: О. Федоришина «Вінниця. Історія нашого часу», В. Вереникіна «Маріуполь і Маріупольське Приазов'я», В. Шевченко «Луганщина – земля українська. Духовні обереги рідного краю» та багато інших цікавих робіт з історії міст і сіл України, Л. М. Королько «Сватівщина – край козацький» тощо.

На IV з'їзді Спілки краєзнавців України 28.10.2008 р. було прийнято звернення: «Нам, як літописцям рідної землі, випала висока честь захищати наше історичне минуле, донести до майбутніх поколінь все те, що відбувалося на кожному клаптику української землі...» [5, с. 26].

Розділ II.

Краєзнавство як базовий компонент географічної гурткової роботи в закладах загальної середньої освіти

Сучасна Україна, в якій відбуваються кардинальні зміни як в соціальному, так і політичному житті, вимагає від освіти нових підходів у навчанні та вихованні молодого покоління.

Аналізуючи зміст і завдання освітнього процесу в Україні, з упевненістю можна сказати, що краєзнавство належить до тих навчальних дисциплін, які повною мірою відповідають сучасним стандартам освіти.

Виконуючи завдання освіти, розглянемо краєзнавчу географічну гурткову роботу в школі як один із важливих напрямків організації навчально-виховного процесу на сучасному етапі.

2.1. Погляд на проблему.

Сучасний освітній процес характеризується цілеспрямованістю щодо формування особистості, якій притаманні почуття гордості за свій народ, свою державу, свою націю як гідного громадянина, патріота України.

Кожна історична епоха будь-якої держави визначає свій погляд на формування особистості як гідного громадянина своєї країни. «Педагогічна система кожної історичної епохи, – зазначає академік М. Стельмахович, – висуває свій оригінальний чи актуальний, уже знаний образ людини. Кардинальні зміни в житті суспільства вносять відповідні корективи у виховний ідеал» [4, с. 100].

Сучасний навчально-виховний процес – процес багатогранний, багатфакторний.

Дати загальне визначення навчально-виховному процесу дуже складно. Ю. К. Бабанський дає таке визначення педагогічному процесу: «Педагогічний, навчально-виховний процес є органічною єдністю процесів навчання, виховання та розвитку. Суть його полягає у передаванні соціального досвіду старшими й засвоєнні його підростаючими поколіннями шляхом їх взаємодії, спрямованої на задоволення сучасного суспільства у всебічному, гармонійному розвитку особистості» [27].

Особливе місце в навчально-виховному процесі відведене краєзнавству, бо краєзнавство — це наука, яка спроможна відродити патріотизм, є основою до спонукання молоді вивчати історію творення своєї країни, її українське національне коріння, культурну спадщину, духовну культуру.

Краєзнавча гурткова робота в школі є складовою частиною навчально-виховного процесу. Це найбільш ефективний напрямок національно-патріотичного виховання дітей та молоді, розвитку творчої особистості. Географічна краєзнавча робота в школі має дуже велике значення, вона допомагає формувати любов не тільки до свого рідного краю, малої батьківщини, але й до України в цілому. Організація роботи краєзнавчих гуртків сприяє комплексному підходу до виконання завдань навчання та виховання.

На ефективність роботи географічного краєзнавчого гуртка в системі навчально-виховного процесу впливає багато факторів: специфіка навчального закладу, розташування населеного пункту, географічне положення, історична значимість, історія краю, важливі події, релігія, література, культурна спадщина тощо.

Стрижнем гуртка є виховний фактор, який базується на вдосконаленні засобів народного виховання.

Одним із головних принципів виховання є принцип народності виховання. Воно передбачає єдність загальнолюдського й національного.

Національна спрямованість виховання передбачає «вивчення рідної мови, формування національної свідомості, любові до рідної землі й свого народу, прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, традицій і звичаїв усіх народів, які населяють Україну» [4, с. 107].

Зміст краєзнавства як науки відповідає принципу народності, і саме гурткова робота розкриває перед вихованцями можливості пізнання свого краю, своєї держави як з географічної точки зору, так і з історичної, етнографічної тощо.

Виховний напрямок діяльності краєзнавчого гуртка дуже важливий, тому що саме він спонукає учнів до творчої, пошукової, дослідницької роботи. «Виховання – це процес цілеспрямованого й систематичного формування особистості, зумовлений дією багатьох факторів; процес виховання – це система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно й гармонійно розвиненої особистості» [14, с. 14].

За змістом роботи краєзнавчі гуртки можна поділити на два види: навчальні й позакласні.

Навчальні географічні гуртки краєзнавчого напрямку працюють на основі програми, затвердженої МОН України, або за власною авторською програмою вчителя, затвердженою методичною радою школи або педрадою. Керівник гуртка працює відповідно до академічного навантаження. Заняття таких гуртків проводиться згідно з розкладом. Розклад роботи шкільних гуртків, затверджений директором школи, повинен бути розміщений разом із розкладом уроків.

Тривалість заняття визначається навчальними планами й програмами та відповідністю щодо різних вікових категорій і становить для учнів віком до 6 років – 30хв.; для учнів віком 7 років – 35 хв.; старшого віку – 45 хв.

Наповнюваність дітей у гуртку – 10–15 осіб.

Ставки заробітної плати керівників гуртків, як педагогічних працівників, встановлюють на основі освіти за фахом, атестації, яку проводять відповідно до Типового положення про атестацію педагогічних працівників, затвердженого наказом МОН України.

Навчальна гурткова робота в загальноосвітній школі є частиною навчально-виховного процесу.

Позакласні – це більш розширене поле діяльності, де до участі в різноманітних заходах із краєзнавства залучається більша кількість учасників.

Ми визначилися, що основою розвитку географічного краєзнавства в навчально-виховному та позакласному процесі є гурток.

«Гурток – організація осіб, об'єднаних для спільної діяльності, спільних занять» [21, с. 197].

Саме гурток розкриє всі аспекти краєзнавства як науки, як засобу пізнання свого рідного краю.

Організація географічно-наукових краєзнавчих гуртків у школі займає важливе місце й виконує завдання, які інші форми роботи з учнями не можуть забезпечити належний рівень виховання особистості, готової до самостійного життя. Школа повинна створити належні умови для роботи гуртків, залучити учнів з метою надання їм знань з історії рідного краю, з історії України, щоб осягнути й зрозуміти сучасний світ саме через краєзнавство як науку.

Л. Войтова у своїх роботах неодноразово підкреслювала, що «краєзнавство дійсно є наукою, тому що будь-яка наука має завдання, предмет та об'єкт. Завданням краєзнавства є вивчення рідного краю. Предмет передбачає знання про конкретний регіон. А об'єктом краєзнавства є історія, природа, населення, господарство, культура, пам'ятники матеріальної та духовної культури» [3, с. 2–3].

На думку П. Т. Тронька, «краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної та духовної культури» [24, с. 6].

Перш ніж визначитися зі змістом краєзнавчої роботи в школі, необхідно ознайомитися з основними функціями краєзнавства як науки.

Аналіз теоретичних засад національного краєзнавства дає підстави виокремити три основні функції краєзнавства:

– перша функція – педагогічна, визначає краєзнавство як дидактичний принцип, за допомогою якого можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах, успішно опановувати знання про природу й життя людини, допомагати формувати практичні вміння й навички:

– друга функція – навчальна, визначає краєзнавство як окремий базовий курс елементарної шкільної географії.

– третя функція – наукова, визначає краєзнавство як структурну складову географічної науки з усіма притаманними їй методами дослідження. Географічне краєзнавство, таким чином, «вивчає географічні явища, процеси й загальні закономірності розвитку природи й суспільства в конкретних локальних межах. Образно кажучи, краєзнавство є живою тканиною географічної науки, без якої остання не може існувати» [25].

Аналізуючи основні функції краєзнавства, ми бачимо, що географічний гурток об'єднує всі функції краєзнавства в єдине ціле, на основі якого планується зміст роботи та визначаються цілі та завдання.

Робота краєзнавчого географічного гуртка сприяє досягненню головних завдань освітнього процесу в школі: організовує та удосконалює навчальну діяльність; формує загальноприйняті вміння та навички щодо практичного застосування набутих знань з географії та споріднених

дисциплін; виховує національну свідомість вихованців, почуття гордості за свою державу та український народ.

У сучасній методичній літературі виділяються такі «різновиди географічних гуртків відповідно до змісту їх функціонування:

- гурток, який зацікавлює учнів шляхом опрацювання різних тем;
- гурток, що передбачає поглиблене вивчення програмного матеріалу;
- гурток практичного спрямування,
- спеціалізований гурток» [22, с. 7–14].

Обираючи один із різновидів гуртків географічно-краєзнавчого напрямку, треба знати, чого можна досягти відповідно до змісту, тобто визначити рівень результативності роботи гуртка. Методична література дає визначення змісту гуртків.

Гуртки, що спрямовані на розвиток інтересу школярів до географічних знань, передбачають опрацювання їх членами питань різноманітної тематики. Така діяльність дає змогу вчителю мотивувати й скеровувати школярів на подальше ґрунтовне дослідження географічних проблем.

Гурток, спрямований на поглиблене засвоєння курсу, визначений навчальною програмою з географії. Наприклад, при вивченні загальної географії (6 клас) може функціонувати гурток на тему «Географія рідного краю», що передбачає взаємозв'язок урочної та гурткової краєзнавчої роботи.

Гурток практичного спрямування ґрунтується на виконанні практичних завдань, які можуть бути основані на різних компонентах вивчення шкільної географії, наприклад, метеорологічних, картографічних тощо. Така діяльність забезпечує розвиток практичних умінь і навичок учнів та стимулює їх пізнавальні інтереси й самостійність.

Спеціалізований гурток передбачає «грунтовне дослідження учнями тих проблем, до яких вони виявили особливий інтерес. Прикладом можуть бути дослідження етнографічної, екологічної, економічної спрямованості тощо. Участь у такому гуртку сприяє поглибленому й комплексному вивченню учнями відповідних розділів географії» [2].

Науково-методична література зазначає, що краєзнавчий географічний гурток – це більш специфічний, але з великою кількістю різних підходів щодо визначення змісту роботи.

Найголовнішим завданням географічно-краєзнавчого гуртка є розвиток наукового та пізнавального інтересу до географічної науки, удосконалення певних умінь та навичок щодо розширення знань, використання засобів зацікавленості учнів краєзнавчою роботою.

Краєзнавство – це комплексна наука, яка об'єднує в собі безліч напрямків, різних за змістом, але єдиними в тому сенсі, що розповідає про свій рідний край за різними аспектами.

Основні напрями краєзнавчих пошуків школярів у цілому визначаються змістом навчальних програм. Головна увага при цьому зосереджується на розкритті найважливіших закономірностей у природному середовищі, «але краєзнавство розглядається не як тимчасовий компонент методики навчання, а як систематична, цілеспрямована навчальна та навчально-пошукова діяльність школярів і вчителя» [1, с. 6]. «Власне реалізація краєзнавчого принципу на рівні школи дозволяє забезпечити регіональний підхід до визначення змісту, методів і форм навчально-виховного процесу» [19, с. 3].

Однак особливу увагу привертає краєзнавча робота, яка проводиться переважно в позаурочний час. Якщо краєзнавство, за визначенням науковців, є наукою, то організація гурткової роботи з краєзнавства є першочерговим завданням не тільки географії, але й усього виховного процесу. Бо саме краєзнавство спроможне відродити

національну спрямованість не тільки виховання, але й навчання, забезпечує їх єдність.

Отже, географічний гурток краєзнавчого напрямку в навчально-виховному процесі посідає одне з найголовніших місць.

Краєзнавчий гурток базується на завданнях навчального курсу географії, які передбачені програмою: «Виховувати активну громадянську позицію та патріотичне ставлення до пізнання природи свого краю й України в цілому. Виховувати екологічну культуру, національну свідомість, толерантне ставлення до інших народів, повагу до природних і культурних цінностей різних регіонів і країн світу» [12, с. 2].

Гурток – це колектив, у якому виховується особистість, формується характер дитини, погляди, дієздатність, бажання, свідомість та колективізм.

2.2. Місце краєзнавчого гуртка в системі позакласної виховної роботи.

Як ми вже говорили, гуртки як форми позакласної роботи – це більш розширене поле діяльності учнів

Позакласна робота – це той майданчик, та безмежна сфера цілеспрямованої й нерегламентованої діяльності педагогів та учнів, яка відбувається в школі, але не в рамках класу, а здійснюється у вільний час на основі добровільності й побудована на поєднанні організованої діяльності учнів, різних за віком та особливого характеру міжособистісного спілкування. Учні за власним бажанням стають учасниками різних заходів, відвідують гуртки.

Позакласна робота – різноманітна освітня й виховна діяльність, для якої характерні такі особливості: видовищність, інтерактивність, креативність, диференційність. Вона спрямована на задоволення інтересів і

запитів дітей, на розвиток творчих здібностей, кмітливості, винахідливості на формування особистості, здатної знайти себе в сучасному освітньому середовищі.

Позакласна робота передбачає закріплення, поглиблення знань у процесі навчання, формування в дітей інтересів до навчальних предметів, розширення виховного впливу.

Важливим напрямком позакласної роботи з географії з вивчення рідного краю, звичайно, є гурток. Відомо, що краєзнавство за змістом наповнення має кілька напрямків. При цьому даний поділ досить умовний. П. Т. Тронько виділив такі напрямки краєзнавчих досліджень: історичне, етнографічне, літературне, географічне, мистецьке. Таким чином, краєзнавчий гурток географічного напрямку є складовою частиною краєзнавства як навчальної дисципліни й саме в позакласній роботі набуває вагомості у зв'язку з географією та іншими напрямками, визначеними П. Т. Троньком.

Зміст роботи краєзнавчого гуртка охоплює всі напрямки краєзнавчих досліджень: поглиблення знань з питань історії, етнографії, літератури, мистецтва; зацікавленість у вивченні та дослідженні; практичне спрямування роботи (походи, екскурсії тощо); робота над проєктами, презентаціями за результатами певних досліджень відповідно до обраних тем, об'єктів.

Різноманітність географічного краєзнавчого гуртка визначається його специфікою, бо географія – універсальна наука.

Аналіз науково-методичної літератури визначає, що «в позакласній роботі з географії важливо дотримуватися таких педагогічних вимог:

- суспільно корисна спрямованість;
- професійна спрямованість;
- екологічна спрямованість;
- краєзнавча спрямованість;

- сучасність змісту та форм позакласної роботи;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей інтересів учнів;
- поєднання педагогічного керівництва з самостійністю й добровільністю учнів;
- системність, безперервний розвиток позакласної роботи» [2].

Дотримуючись педагогічних вимог в організації роботи краєзнавчого гуртка, слід зазначити, що саме гурток як форма позакласної роботи – це найоптимальніший майданчик для розвитку внутрішніх сил дитини, джерело її особистісного самовираження й самовдосконалення.

Треба наголосити на теоретичному та практичному напрямках роботи гуртка, що є дуже важливим у позакласній роботі.

Теоретичному (стаціонарні форми): бесіди, лекції, доповіді, конференції, вікторини, самостійні роботи, уявні подорожі країною, краєзнавчі олімпіади, шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, оформлення стінгазет, листування й обмін краєзнавчим матеріалом та інші заходи, що проводяться в умовах школи, населеного пункту.

Практичному (туристичні форми): екскурсії, походи, прогулянки, подорожі, експедиції та інші [11, с. 28–30].

В. С. Прокопчук визначає, що «серед форм позакласної, позашкільної краєзнавчої роботи екскурсія, туристсько-краєзнавчий похід, експедиція займають одне з провідних місць: це час прекрасного спілкування з природою, пам'ятниками історії та культури, людьми – творцями, учасниками або свідками історичних подій, носіями історичних, етнографічних, фольклорних, топонімічних знань. Шкільний туризм немислимий без краєзнавства, як і краєзнавство – без організованого турпоходу, екскурсії, експедиції» [18, с. 51–52].

Саме такий напрямок роботи гуртка заслуговує особливої уваги, вимагає продуманого планування для забезпечення учнів цілеспрямованою

роботою щодо проведення пошуків, дослідження різного характеру та систематизації і узагальнення зібраного матеріалу як кінцевого результату, а це опис, презентація, відеофільм, фотовиставка, малюнок, реферат та інші.

Позакласна робота з краєзнавства враховує вимоги розвивального навчання, формуються навички спостереження, реалізується зв'язок теорії з практикою. Позакласна краєзнавча робота гуртка базується на принципі індивідуального підходу до учнів з урахуванням їх здібностей, ділиться на класну й позакласну. Позакласна відтак – на масову, групову та індивідуальну:

- масові форми шкільного краєзнавства: вечори, олімпіади, конференції, усні журнали, вікторини, КВК;

- групові: гуртки, товариства, клуби, лекторії, редколегії газет, редакція рукописних збірників, екскурсії, походи, експедиції;

- індивідуальні: робота учнів з краєзнавчою літературою, матеріалами архівів, музеїв, бібліотек, листування, збір спогадів, фотографування, підготовка письмових краєзнавчих робіт.

Основною тематикою краєзнавчого гуртка є рідний край, а «предметом дослідження краєзнавства є конкретний регіон, а об'єктом – природа, населення, господарство, історичне минуле, пам'ятки матеріальної та духовної культури. Усі ці складові є об'єктами різних наук, мають різні методи вивчення, але в усіх напрямках краєзнавчої діяльності є загальний (спільний) предмет вивчення – край» [6, с. 8].

Робота географічного краєзнавчого гуртка саме й базується на вивченні рідного краю. Алгоритм діяльності гуртка щодо вивчення рідного краю базується на трьох основних функціях національного краєзнавства, про які вже говорили.

У гуртків, які працюють за державними програмами, і гуртків позакласних, де програми складаються на розсуд вчителя з урахуванням інтересів гуртківців, багато спільного, і головне те, що це гуртки

краєзнавчого напрямку. Але гуртки за своїм змістом, своєю специфікою, своїми формами, методами роботи мають характерні відмінності. Керівники гуртків системи навчально-виховного процесу, які працюють за державними програмами й заняття яких проводяться відповідно до затвердженого розкладу, не можуть змінювати програму, тривалість занять, наповнюваність учнів у гуртку тощо.

Основною характерною рисою позакласного краєзнавчого гуртка є його креативність, безмежне поле пошуків, інтересів. Учні відвідують гурток за власним бажанням. Керівник краєзнавчого гуртка позакласної та позашкільної системи не тільки організатор, а ще й висококваліфікований учитель, вихователь, мандрівник, дослідник, художник, мистецтвознавець і насамперед актор своєї професії.

Результатом роботи краєзнавчого гуртка можуть бути тематичні вечори під рубрикою «Мій край – моя батьківщина», «Релігійні свята мого села», фотоконкурси під девізом «Познайомтесь – це мій край», фестивалі «Обрядові пісні», «Народна пісня – це історія України», виставки предметів побуту, одягу, прикладного мистецтва, зібраного гуртківцями, та багато інших заходів можна провести з метою підбиття підсумків роботи краєзнавчого гуртка.

Організувати гурток – це одне, а створити з залученими учнями атмосферу взаємопорозуміння, взаємоповагу, уміння працювати в колективі, а також сприяти формуванню в дітей інтересу та відповідальності до визначеної роботи – це складний і клопітливий шлях.

2.3. Основні форми і методи роботи географічного краєзнавчого гуртка.

Ми визначилися, що краєзнавство – це частина географії. Уперше про це говорила український педагог Софія Русова. Географічний

краєзнавчий гурток скоріше має як виховний, так і навчальний напрямок, тому що дає змогу учням розширити, поглибити знання з географії, удосконалити вміння та навички.

Навчальна й виховна діяльність гуртка базується на певних формах та методах.

С. Рудницький радив починати географічне вивчення свого краю з краєзнавства, а на його основі здійснювати вивчення початкового курсу географії України. «Національна територія, – за висловом вченого, – це головна основа нації. Інші основи нації – це рідна культура, єдині історико-політичні традиції, типові расові ознаки, власна мова – набирають реальної сили лише у зв'язку з територією. Ці теоретичні погляди вченого є вихідними, вони визначають об'єкт наукового географічного краєзнавства і служать його методологічною основою» [20]. Організуючи роботу географічного гуртка краєзнавчого напрямку, необхідно знати методологію краєзнавства як науки з метою правильного вибору форм та методів роботи.

Що таке методологія краєзнавства?

Методологія краєзнавства – це сукупність найбільш істотних елементів теорії, викладених у конструктивній, прийнятій для практики формі. Це узагальнена система об'єктивної дійсності.

Метод науки – це «спосіб чи засіб досягнення будь-якої дослідницької мети, шлях до пізнання чи вирішення якогось конкретного завдання» [5, с. 4].

Плануючи роботу гуртка, керівник використовує різноманітні форми й методи, але зміст роботи краєзнавчого гуртка вимагає від керівника підходити комплексно до вибору форм та методів. Більш продуктивними будуть такі методи: словесні, наочні, практичні, проблемно-пошукові, дослідницькі. Велика увага приділяється методам

стимулювання та мотивації. В основі гуртка є метод навчання. Будь-яка діяльність учня спрямовує його на пізнання та навчання.

Метод навчання – спосіб упорядкованої, взаємопов'язаної діяльності вчителів та учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання й розвитку в процесі навчання. Складовим елементом методу навчання є прийом.

Прийом – частина методу, засіб педагогічних дій у певних умовах. Прийоми не мають самостійної педагогічної задачі.

Аналіз методичної та наукової літератури спонукає в краєзнавчій діяльності та в організації гуртків в залежності від змісту роботи застосовувати такі методи: літературний, статистичний, картографічний, візуальний, анкетний, дослідницький, фотографування, соціологічний, економічний, експедиційний, описовий, географічний, моделювання, математичний, методи комп'ютерних технологій, інтерактивні методи. Застосування даних методів сприяє більш ґрунтовному підходу до вивчення чи дослідження рідного краю в цілому.

Краєзнавчий гурток має свої специфічні форми та методи, крім загальноприйнятих.

До специфічних форм роботи можна віднести такі: екскурсії, туристичні походи, експедиції з метою вивчення або дослідження, польові дослідження, картографічні роботи, складання топографічних схем, робота з засобами масової інформації, документами щодо природоохоронного напрямку роботи та інші. Специфічність роботи краєзнавчого гуртка вимагає від керівника знаходити та випробувати власні методи та форми, які відповідають змісту роботи.

Специфікою краєзнавчого гуртка є те, що отримані знання повинні бути максимально орієнтовані на практичне їх застосування.

Не слід забувати про специфічні принципи, вони однакові як для географії як предмета, так і для гуртка.

Специфічним є краєзнавчий принцип викладання географії. Він означає «вивчення школярами природи, населення, господарства своєї місцевості, краю й використання краєзнавчих знань для систематичного вивчення географії як навчального предмету» [9, с. 4].

Краєзнавчий гурток як складова шкільного краєзнавства має ряд специфічних особливостей, які вирізняють їх серед інших напрямків освітньої діяльності:

- пріоритет виховних завдань;
- можливості реалізації принципів адаптивної педагогіки;
- інтеграційний характер змісту (різнопрофільність змістовної сторони досліджуваної території: природа, господарство, екологія, культура, історія, сучасність та ін.);
- застосування загальнонавчальних навичок пізнання й способів діяльності для формування цілісного погляду на регіон;
- найширші можливості використання освітніх і виховних ресурсів соціокультурного простору мікросередовища, субрегіону;
- реалізація особистісного, діяльнісного, дослідницького підходів у процесі діяльності;
- зовнішня привабливість діяльності для учнів, що викликає безпосередній інтерес, що формує пізнавальну мотивацію учнів;
- практично необмежений спектр можливостей використання й поєднання всіх форм освітньої діяльності [16, с. 114–117].

Керівнику краєзнавчого гуртка треба знати, що в основі будь-якого краєзнавства лежать певні джерела – це українські народні казки, пісні, легенди, оповіді, прислів'я, приказки, думи, а також літописи, архівні документи, фотографії, записи, щоденники дослідників та пересічних людей, листи, послання, старі газети, картини, малюнки, побутові речі, пам'ятники архітектури, церкви, будинки та багато чого іншого, всього не перерахувати.

Організовуючи краєзнавчу гурткову роботу, необхідно застосовувати також принцип своєрідної естафети «поколінь» юних краєзнавців, у процесі якої наступне «покоління» поповнює відомості про свій населений пункт, здобуті попередниками, і зберігає матеріальні результати їхніх досліджень. Це, звичайно, стосується й учителів, які керують краєзнавчою роботою. У той же час не слід забувати про те, що єдиним критерієм залучення учнів до краєзнавчої роботи має бути інтерес до неї та нахил до виконання певних конкретних завдань.

Академік НАН України П. Т. Тронько визначив краєзнавство як «наукове дослідження й науково-громадський рух, спрямовані на здобуття комплексних знань, їх поширення з метою збереження історико-культурної спадщини, формування національної свідомості» [Цит. за: 18, с. 13].

Вибираючи певні методи та прийоми, використовуючи різні засоби щодо організації діяльності учнів, забезпечує її результативність як у виховному аспекті, так і в навчальному.

Треба пам'ятати, що гурток – це і навчання, і виховання. Підбір методів виховання складний і залежить від віку гуртківців, їх інтересів, їх розвитку, від ставлення до навчання, рівня обізнаності, рівня інтелекту, від характеру, від кругозору, від можливостей та здатності до реалізації.

Правильно обраний керівником гуртка метод – це «шлях і спосіб досягнення навчальної та виховної мети, а прийом, який є складовою частиною метода, – це шлях реалізації вимог методів виховання» [4, с. 132–133].

Таким чином, правильно обрані методи й прийоми в організації роботи краєзнавчого гуртка сприяють не тільки вихованню, вони удосконалюють систему оволодіння більш розширеними знаннями з географії та інших українознавчих навчальних предметів, а також мистецтвознавства, архітектури, релігії, музики, етики, естетики, археології та інших.

Проведення подорожей, екскурсій, експедицій, які спрямовані на певні дослідження, вимагає від керівника гуртка застосування різних методів дослідження.

Методи краєзнавчих досліджень – це сукупність прийомів та операцій, різні способи здійснення наукових досліджень у країнознавстві. Умовно можна виділити кілька основних груп: загальнологічні, теоретичні, соціологічні, соціально-психологічні, порівняльні, емпіричні, системно-функціональні, діяльнісні, спеціальні [10, с. 8]. Сучасні методи дослідження вимагають від керівника гуртка високого рівня підготовки щодо їх застосування.

Що розглядається як об'єкт дослідження? Як об'єкт вивчення чи дослідження можуть розглядатися наступні питання: історія назви населеного пункту, історія його заселення, географічне розташування, історія річки, озера, ставків, природоохоронних об'єктів, пам'ятників архітектури, історія церковних храмів, історія назв вулиць, будинків, музеїв, історія виникнення залізниці в даному населеному пункті, видатні постаті міста, зустріч зі старожилами села під рубрикою «Що цікавого можуть розповісти?», збирання старих побутових речей, бесіди про звичаї, обряди, традиції, пошуки старих газет, листівок, різних журналів, які, можливо, збереглися десь на горищах у людей, стародавній одяг, картини та багато чого іншого можна включити в план роботи гуртка як об'єкт вивчення та дослідження. Вибираючи об'єкт, необхідно визначитися з формою дослідження: теоретичною чи практичною, тобто проведенням туристичних походів, екскурсій, експедицій, а також необхідно врахувати зацікавленість учнів, бо якщо їм це не подобається, гурток працювати не буде. Туристичні походи, екскурсії, експедиції – це найцікавіші форми роботи, але принципи й значення їх різні.

В. С. Прокопчук так розкриває їх значення: він зазначає, що туристичний похід – «це проходження групою туристів маршруту з метою

пізнання, всебічного розвитку, змістовного відпочинку, виконання краєзнавчої та суспільно корисної праці; експедиція – це вивчення групою учнів з певною метою маршруту, території, одного чи декількох об'єктів з використанням будь-яких засобів пересування, а екскурсія – це відвідання одного чи декількох екскурсійних об'єктів (географічних, історичних та інших) з навчально-пізнавальною та оздоровчою метою» [18, с. 52].

Проведення туристичних походів, екскурсій, експедицій, подорожей вимагає від керівника особливої підготовки й дозволяє дійти висновку, що перш ніж обрати будь-яку форму роботи, треба враховувати можливості учнів, батьків, інформаційну базу навчального закладу, особливості свого регіону, кліматичні умови, економічні, стан доріг, стан об'єктів, засобів пересування з метою дотримання правил безпеки задля збереження здоров'я та життя учнів.

Видів, форм роботи гуртка дуже багато. Організовуючи проведення будь-якої форми роботи, необхідно розподілити обов'язки між членами гуртка. Наприклад: староста, журналісти, кінооператори, художники, літератори, археологи, географи, історики та інші – залежно від обраного об'єкта та форм і методів дослідження. До плану роботи можна включити два – три об'єкти й не більше, тому що необхідно буде довести роботу до завершення і як результат – написати статтю до міської газети, віддати матеріал до міського чи шкільного музею, зробити презентацію для шкільного заходу, фотосесію, зняти відеосюжет, щоб з роботою гуртка могли ознайомитися інші учні, батьки, адміністрація навчального закладу. Робота учнів повинна бути оцінена, це дасть поштовх до наступних досліджень щодо вивчення рідного краю.

Найцікавішою формою роботи для учнів, звичайно, є дослідження. У проведенні досліджень відіграє велику роль рівень підготовки не тільки учнів, але й учителя. Проведення досліджень ґрунтується на певних методах. Традиційними методами дослідження є такі: літературний,

статистичний, спостереження (візуальний), картографічний, анкетний, польових досліджень, описовий. Слід наголосити на тому, що краєзнавчі дослідження мають величезний спектр діяльності, вимагають нових методів, а такими є: математичні, економічні, соціологічні, географічні, космічні та методи моделювання.

Керівник гуртка, використовуючи методи дослідження, відкриває для учнів нові перспективи щодо вивчення природи рідного краю, культурної спадщини українського народу. Завдяки цим методам учні збагачують і накопичують матеріал щодо предмета дослідження, вчаться розуміти певні закономірності в процесі дослідження.

Головним у процесі дослідження є джерела національного краєзнавства.

Джерела національного краєзнавства

До основних джерел туристичного краєзнавства прийнято відносити:

- краєзнавчу бібліографію;
- картографічні джерела (архіви музеїв, державні архіви);
- усні джерела (усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я й приказки тощо);
- статистичні джерела;
- спостереження за об'єктами й процесами природи;
- друковані джерела (підручники, довідники, енциклопедії, карти, журнали, газети тощо);
- пам'ятки історії та культури, пов'язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства й держави, а також твори матеріальної і духовної діяльності, які мають історичну, наукову, художню та іншу культурну цінність [8, р. 1.4.]

Розширюючи палітру традиційних методів, прийомів, форм в організації та проведенні занять краєзнавчого гуртка, керівник розвиває

інтереси дітей, творчість, здатність їх до самовираження, самореалізації та самовдосконаленості. З кінця XX століття з'явилися нові методи – це комп'ютерні технології, які дають змогу більш масштабно вивчати й досліджувати певні об'єкти, а застосування інтерактивних технологій, технологій проєктів дають можливість керівнику гуртка забезпечити на заняттях ефективний рівень поєднання теорії з практикою, проєктування навчального матеріалу, удосконалення методики через логічний взаємозв'язок способів та прийомів.

2.4. Прийоми мотивації залучення учнів до краснавчого гуртка, проведення занять, мотиваційний аспект щодо проведення досліджень.

Перед тим як розпочати роботу, необхідна мотивація. Мотивація може бути найрізноманітнішою. Мотиваційні засоби впливу на дитину залежать від рівня обізнаності вчителя щодо психологічного, фізичного, емоційного, духовного, сімейного, матеріального стану дитини. Щоб знайти підхід до учня як індивідуальності, треба багато чого знати та розуміти.

У науковій літературі зазначено: «Мотивація будь-якої діяльності, навчальної включно, ґрунтується на зацікавленості, яка активізує психічні й фізичні можливості індивіда. Зацікавленість витікає з усвідомлення індивідом корисності й необхідності своїх дій або діяльності в цілому, а також із передчуття (антиципації) задоволення від самого процесу діяльності й досягнення мети» [13].

Позакласна робота з учнями – це театр співпраці учнів і вчителя. Залучити учнів неважко, вони бажають брати участь у різноманітних заходах, конкурсах, фестивалях тощо. Треба знайти таких дітей, які мають потяг до пошукової роботи, які цікавляться історією, географією.

Існують мотиви різного характеру, які мають вирішальне значення для цілеспрямованого посилення будь-якої діяльності. У зв'язку з цим психологами здійснені спроби виявлення тих категорій мотивів, які відповідають специфіці конкретної діяльності. Специфічність роботи краєзнавчого гуртка передбачає краєзнавчу мотивацію.

Сутність краєзнавчої мотивації полягає в позитивному емоційно-особистісному ставленні учнів до країни й народу, мова якого вивчається. Результативність роботи гуртка буде залежати й від того, наскільки керівник інформований про індивідуальні особливості, інтереси та успішність гуртківців. Мотиваційний аспект дає можливість залучити дітей до гуртка, а результативність залежить від змісту запланованої роботи.

Перед початком роботи необхідно зазначити, що головним в організації даної роботи є:

- співбесіда з учнями з метою виявлення їх бажання та інтересів відвідувати гурток;
- бесіда з батьками дітей з метою визначення можливості відвідування дитиною гуртка, стану її здоров'я;
- проведення анкетування учнів за інтересами;
- ознайомлення дітей зі змістом та завданнями роботи гуртка.

Спланувати роботу гуртка – це найголовніший етап роботи, який починається з виявлення інтересів, рівня підготовки учнів та їх інтелектуальних умінь. З цією метою проводиться відповідне анкетування.

Аналізуючи різні навчальні посібники, матеріали з досвіду роботи педагогів, можна запропонувати таку анкету. Анкета складається з різних слів та виразів, які допоможуть визначити інтереси учнів.

Завдання. Учням треба вибрати 10 слів, виразів, які відповідають їх зацікавленості. Проаналізувавши вибрані слова та вирази, вчитель зрозуміє, чи цікаво буде учню відвідувати краєзнавчий гурток.

Пропонуються приблизно такі слова та вирази.

1. Спортивний зал.
2. Відпочинок на природі.
3. Наукова література.
4. Українські пісні, легенди, казки, звичаї, обряди ...
5. Садити, доглядати квіти.
6. Тиша, спокій.
7. Твій рідний край – який він?
8. Майструвати.
9. Фотографувати.
10. Туристичні походи.
11. Екскурсія до музею.
12. Спілкування з друзями.
13. Телевізор.
14. Ходити пішки.
15. Слухати розповіді бабусі.
16. Писати.
17. Слухати.
18. Комп'ютерні ігри.
15. Досліджувати загадкові природні явища.
16. Готувати їжу.
17. Малювати.
18. Свобода.
19. Гроші.
20. Допомогати людям.
21. Патріотизм.

Наприклад, вибрані слова та вирази під номерами 2, 4, 7, 9, 10, 11, 14, 15, 25 вже говорять про інтереси учня. Учитель може написати на свій

розсуд слова та вислови. На основі обраного можна визначити рівень зацікавленості учнями краєзнавчою роботою.

Іншою формою залучення дітей до гуртка буде проведення конкурсу малюнків – це психологічний аспект, через який ми побачимо внутрішній світ дитини.

Завдання. Спробуй намалювати найщасливіший момент свого життя; намалюй тварину, яка тобі подобається, намалюй будь-що.

Завдяки малюнкам ми пізнаємо інтереси дитини, дізнаємось, що дитину турбує, що подобається, а що тривожить. Малюнок здатний розказати про атмосферу, яка її оточує. Третій спосіб – написати невеликий твір на тему «Моя мрія», «Мій відпочинок улітку» та інші. Твір розкриє перед учителем вміння учня описувати важливі події його життя. Такі види роботи пропонуються дітям різних вікових категорій.

Практика показує, що будуть випадки, коли деякі учні відмовляються від виконання таких завдань, тоді перед педагогом стоїть складна робота з метою знайти причини відмови та їх вирішення.

Організовуючи роботу гуртка, необхідно враховувати місце знаходження начального закладу (місто, селище, село), віддаленість від великого міста або навпаки, кількість шкіл, населення, історичні пам'ятки, природні умови, наявність транспортних засобів щодо зв'язку населеного пункту з іншими та багато інших чинників.

Поговорімо про гурток, який працює з добровільної ініціативи вчителя.

Зміст роботи краєзнавчого гуртка передбачає краєзнавчу мотивацію. Сутність краєзнавчої мотивації полягає в позитивному емоційно-особистісному ставленні учнів до країни й народу. У мотиваційній сфері людини існують мотиви різного характеру, розкриття яких має вирішальне значення для цілеспрямованого посилення мотивації будь-якої діяльності. У зв'язку з цим психологами здійснені спроби

виявлення тих категорій мотивів, які відповідають специфіці конкретної діяльності [13].

Таким чином, мотиваційним чинником у нашому випадку буде таке анкетування, яке показує специфіку майбутньої діяльності дитини. В анкеті вчитель вказує питання чи об'єкти, які він пропонує гуртківцям для вивчення, дослідження. Учні вибирають те, що їм цікаво, на основі цього планується подальша робота.

Приблизний зміст такої анкети.

1. Чи цікаво вам буде дізнатися, чому наш населений пункт має таку назву й коли та ким був заснований?

2. Що цікавого ви знаєте про наш ліс, озеро, річку?

3. Історія нашого музею.

4. А чи є у вашому місті, селі, селищі видатні постаті? Чи хотіли б ви про них дізнатися?

5. Природоохоронні об'єкти нашого краю.

6. Історія старої церкви.

7. Екологічні проблеми нашого озера, річки.

8. Спілкування з людьми похилого віку з метою запису звичаїв, обрядів, традицій нашого міста, села, селища.

9. Про що розповідають старі фото мешканців нашого населеного пункту.

10. Екскурсія до місцевого музею.

11. Туристичний похід до заповідного лісу.

12. Вивчення флори та фауни наших водойм.

13. Які історичні події України пов'язані з нашим краєм?

14. Історія назви річки.

15. Що ви знаєте про наш край з літератури, історії, географії.

Питання можна продовжити або змінити їх зміст на розсуд учителя, а гуртківцям треба вибрати не більше трьох питань для вивчення.

Проаналізувавши, вчитель зрозуміє, що для дітей цікаво, і в цьому напрямку розпочне роботу, але треба пам'ятати, що перед будь-яким етапом роботи повинна бути мотивація.

Педагогічна преса представляє цілу низку різноманітних за змістом планів роботи предметних гуртків краєзнавчого напрямку.

Керівник гуртка повинен усвідомлювати, що зміст роботи краєзнавчого гуртка залежить не тільки від рівня знань учнів з географії та споріднених дисциплін, але й від уміння учнів самостійно поглиблювати знання за рахунок наукової інформації, спрямовувати зусилля до різносторонніх процесів дослідження, на вміння відтворювати у своїй уяві історичне минулого свого краю, стати відтворювачем епохи становлення української нації. У змісті необхідно передбачити такі етапи роботи, які спрямовані на розкриття найважливіших закономірностей щодо відродження національної культури, які допоможуть учням зрозуміти навколишній світ, визначити головну роль людини у співвідношенні з природою, історією, суспільством.

Краєзнавчий гурток – це колектив учнів, різних за віком, але з однією метою – пізнати світ. Зміст роботи географічного гуртка – це джерело нових знань з різних наук.

Визначившись з головними завданнями щодо змісту планування та проаналізувавши анкети, вчитель визначив, що учні обрали для вивчення такі об'єкти:

1. Наш край. Який він?
2. Історія назви та виникнення селища, в якому вони проживають.
3. Чому їх річка має таку назву.
4. Зібрати цікаві звичаї, обряди, легенди, оповіді рідного міста (села, селища ...).

На першому занятті керівник гуртка разом з гуртківцями обговорює вибрані об'єкти й визначає загальну тему роботи гуртка протягом

навчального року. Чому всі разом? Саме спільне визначення теми роботи розкриває тісний зв'язок учителя й учнів. Далі керівник, знаючи нахили, здібності, інтереси й можливості дітей, планує роботу, розподіляє виконання завдання між окремими групами чи парами дітей. План обов'язково обговорюється і в процесі діяльності корегується.

Як зразок, тема уявного гуртка під рубрикою «Стежинами рідного краю»

Тема. Мій край. Моє село. Яке ти?

Мета. Навчити учнів працювати з інформаційними, науковими, архівними матеріалами щодо ознайомлення з природою, історією, культурною спадщиною свого рідного краю. Розширити знання з фізичної географії, розвивати вміння спостерігати та аналізувати, виховувати в учнів любов до рідного краю, почуття гордості за свій народ та Україну.

Завдання дослідження. Етапи першого заняття.

Вступне слово вчителя, який повідомляє про результати анкетування, співбесід. Завдання щодо обраної теми. Обговорення завдань із гуртківцями.

Перший етап.

1. Ознайомити учнів з географічною територією, що відносно є територією, яку можна назвати рідним краєм. *(Рідним краєм можна називати як невелике село, так і всю область. Визначення території рідного краю імовірніше філософське, ніж конкретно територіальне)*

2. Вивчити на основі знань із географії ландшафт, топографію, природні особливості рідного краю.

3. Визначити об'єкти вивчення та дослідження відповідно до теми:

- Історія виникнення села.
- Історія заселення та назви.
- Історія річки та її назви.

- Флора й фауна річки, озера, лісу тощо.
- Природоохоронні об'єкти села: заказники.
- Історичні об'єкти – це церква, пам'ятники, старі будинки.
- Предмети побуту: посуд, одяг.
- Давні джерела: книги, газети, фото.
- Предмети прикладного мистецтва: картини, вишивки, шиття,

в'язання тощо.

Об'єкти вивчення можна продовжити на розсуд керівника гуртка.

4. Розвивати вміння працювати над пошуком необхідного матеріалу, використовуючи як інформаційний ресурс ЗМІ, так і книги, посібники, енциклопедії та інші джерела.

5. Гуртківців розділити на невеликі групи з метою виконання певного завдання.

6. Провести дослідження за різними формами, прийомами та методами: робота з науковими джерелами, зі ЗМІ, зустрічі з місцевими дослідниками, представниками місцевих та районних музеїв, зустрічі з місцевими старожилами, проведення заочних, стаціонарних екскурсій, походів, використання методів польових досліджень та інші.

7. Сформувати в дітей навички комунікації з людьми похилого віку.

8. Розвивати вміння та навички описувати дослідження, готувати презентацію чи проєкт, фотографувати, робити відеозйомку тощо.

9. Зібрати та записати звичаї, обряди, традиції мешканців свого села.

10. Застосовувати набуті знання в процесі вивчення та дослідження рідного краю на уроках українознавчого напрямку, виховних годинах та в повсякденному житті.

11. Виховувати в учнів почуття гідності, національної свідомості, бережливого ставлення до людей, історії та природи рідного краю.

Другий етап. Підбиття підсумків спілкування з учнями.

Друге заняття. Основні етапи.

Тема. Рідний край. Моє село. Об'єкти дослідження.

Мотивація. Що для нас усіх є рідний край? Який він?

Учитель розповідає дітям про рідний край, використовуючи технічні засоби (за необхідності). У своїй розповіді вчитель залишає відкритими ті питання про рідний край, які учні вибрали для дослідження.

Таким чином, вони в процесі роботи гуртка крок за кроком будуть шукати, накопичувати, досліджувати матеріал відносно обраного об'єкта та поставленої мети.

Другий етап. Розподіл об'єктів щодо вивчення та дослідження.

Учитель коротко аналізує об'єкти. Кожна група отримує завдання. Перша група, яка буде вивчати історію села, (селища, ...); друга група буде працювати над вивченням назви річки та її флори й фауни; третя буде проводити спілкування з людьми похилого віку в пошуках цікавих обрядів, звичаїв; четверта група досліджує історичні об'єкти, пам'ятки тощо. Можуть бути групові форми роботи, робота в парах, індивідуальні завдання для самотійної роботи.

Кожна група отримує від учителя алгоритм дій щодо виконання завдань. З чого починати пошуки, де знайти матеріал, як матеріал опрацювати, тобто скласти план-схему дослідження чи пошуку. Класична структура складається з певних етапів: організаційний, дослідний, узагальнення зібраного матеріалу, оформлення матеріалу в логічно завершену форму, результат дослідження (презентація, конференція, тематичний вечір, написання статті, «круглий стіл» та інше). Учитель може запропонувати такий етап роботи: загальний аналіз об'єкту вивчення, формування проблеми, завдання, план дій, завершальний етап, висновки.

Етапи вчитель може визначати на свій розсуд, виходячи з можливостей учнів, інформаційного забезпечення як школи, так і населеного пункту.

Наприклад, якщо в селі ще немає доступу до Інтернету, неможливо організувати екскурсію до музею, то шлях пошуків буде через бібліотеку та інші ресурси.

Учнів слід мотиваційно націлити на успішне виконання завдання, використовуючи метод від абстрактного до конкретного, на розуміння зібраних фактів про історію, наприклад, села, яка поєднує легенди, людську фантазію з конкретними історично-архівними, географічними доказами. Такий організаційно-мотиваційний підхід до організації роботи учнів сприяє розширенню й поглибленню знань з різних навчальних предметів та залучення учнів до дослідницької діяльності.

Робота групи учнів, яка буде збирати матеріал про звичаї, обряди, традиції рідного краю, є складною.

По-перше, треба навчити учнів комунікувати з людьми похилого віку, вміння слухати та записувати почуте. Але й у цьому випадку учні повинні мати план запитань, тобто правильно сформулювати самі питання. Перш ніж звернутися до людини, треба про неї мати певні відомості: це і стан здоров'я, і вміння розповідати. Людей похилого віку, які б розповіли про звичаї, обряди, коли саме вони були їх учасниками, залишилося дуже мало, працювати з такими людьми треба дуже обережно.

Зразок плану дій щодо роботи з людьми похилого віку. З чого почати.

1. Звернутися до органів влади села, селища з метою виявлення людей-старожилів, з якими можна спілкуватися.
2. Відвідати медичний заклад з метою визначення стану їхнього здоров'я та спроможності спілкуватися.
3. Дізнатися адресу.
4. Обов'язково дізнатися, чи бажають вони спілкуватися.

5. Заздалегідь домовитися з близькими для них людьми щодо відвідин.

6. Скласти план питань (прізвище, ім'я та по батькові, рік народження)

7. Про які ви, можливо, чули звичаї, обряди, традиції тощо.

Старі люди багато чого можуть розповісти. Треба слухати й не перебивати, але розмовою треба керувати, щоб почути саме відповідь на питання.

8. Запишіть почуте, а потім записане опрацюйте, порівняйте, зробіть висновок.

Спілкуватися можна з різними людьми, які, можливо, знають про звичаї, обряди, традиції від своїх бабусь та інших родичів. Керівник гуртка керує роботою учнів, обговорює зібраний матеріал, допомагає його записати.

Провівши організаційні заняття, вчитель починає планувати подальшу роботу, виходячи з завдань кожної групи гуртківців. На наступне заняття запрошується перша група, а далі друга, потім третя. Працювати з невеликою кількістю дітей легше й продуктивніше, тим паче, що кожна група має різні завдання. На основі завдань окремої групи вчитель складає план роботи гуртка в цілому. Зрозуміло, що будуть узагальнювальні та конструктивні заняття для всіх гуртківців. Проведення екскурсій, туристичних походів залежить від необхідності побувати учням на об'єкті, який вони досліджують. Цю форму роботи вчитель планує безпосередньо разом з адміністрацією школи, батьками дітей.

Наприклад, **план заняття з дітьми, які вивчають історію назви річки, флору та фауну**

1. Оглядова бесіда вчителя про річкову систему рідного краю.

Використання фізичної карти регіону, топографічної, показ слайдів, ілюстрацій, використання наукової літератури тощо. Учитель залишає у

своїй бесіді питання, які учні досліджують. Гіпотеза назви річки та її історії є не розкритою до кінця, що спонукає учнів залучитися до роботи.

2. Визначення плану дій учнів.
3. Розподіл обов'язків.
4. Планування екскурсії, якщо це можливо, до витоків річки, до вивчення її басейну, флори й фауни.
5. Організація зустрічей із мешканцями, які б розповіли все, що їм відомо про назву річки.
6. Учитель рекомендує літературу для вивчення та пошуку інформації про назву річки.

Наприклад, **алгоритм роботи учнів на тему «Моя річка».**

1. Робота з картою. Визначення басейну річки, місце витoku й гирла, довжина, ширина, глибина, притоки, якщо є, тип річки, живлення, господарське значення тощо.

Робота гуртківців спрямована на пошук інформації та написання невеликого повідомлення про річку.

2. Вивчення історії назви річки передбачає роботу учнів із додатковою літературою, проведення екскурсії до річки, організація спілкування з мешканцями села чи селища, яке розташоване на її берегах, та інші форми.

3. Фотографування видів рослин, тварин тощо

Можна ще запропонувати декілька напрямків роботи групи, але це залежить від можливостей як дітей, так і навчального закладу.

Головне завдання керівника гуртка – навчити учнів спостерігати, досліджувати, працювати з живим словом людей, з додатковою літературою, узагальнювати накопичені матеріали та співвідносити їх із достовірними архівними відомостями, готувати презентації, проєкти, доповіді, реферати тощо.

Готуючись до занять гуртка, вчитель обов'язково повинен працювати з науковою літературою, використовувати матеріали навчальних посібників, публіцистичних статей, різні підручники, електронні носії інформації та інші джерела. Коли вчитель визначився з напрямком роботи гуртка, його метою та завданнями, результативність буде досягнуто.

Методика проведення навчальних занять із гуртківцями передбачає використання різних дидактичних інструментів, зокрема проблемні завдання, нестандартні підходи тощо, що поступово стають складнішими, а це є мотивом для вдосконалення досвіду учнів та рівня їх знань. При цьому вчитель поєднує групову та індивідуальну роботу школярів, що дає змогу кожній особистості реалізувати власний інтелектуальний потенціал [2].

Уміння поєднати групову роботу з учнями з індивідуальною в єдине ціле дає можливість учителю об'єднати навчальні заняття з практичними, але при цьому використати такі методи й прийоми, що забезпечать досягнення мети занять. Щоб досягти в краєзнавчій роботі значних результатів, керівник гуртка повинен постійно займатися самоосвітою, досліджувати психологію дитини з метою розпізнавання індивідуальних особливостей, що є основою результативності роботи гуртка в цілому.

Заняття гуртка можуть проходити в досить різних формах: «круглий стіл», відеоконференція, урок-повідомлення, лекторій, гра, зустрічі, польові дослідження, оформлення фотоальбомів, виставок та інші. Деякі заняття можуть нагадувати урок, коли керівнику гуртка необхідно розповісти про щось важливе, значуще, перевірити, як учні виконали індивідуальні завдання, використовуючи технічні засоби навчання; деякі заняття проводяться в комп'ютерному кабінеті, коли дітям необхідно знайти якийсь матеріал чи подивитися відеофільм. Заняття в музеї, у

бібліотеці, а також зустрічі з людьми, екскурсії, походи до об'єкту дослідження, робота над презентацією, газетою. Форм проведення занять дуже багато, але головна мета кожного заняття – це виховання патріотизму, національної свідомості, почуття поваги до людей, почуття гордості за свій рідний край за Україну.

Ми раніше говорили, що членів гуртка можна розділити на дві або три групи з окремими завданнями для виконання.

Для підсумків роботи гуртка краще використати наративний метод. Наративний метод – сукупність пов'язаних між собою реальних чи вигаданих подій, фактів або вражень, які складають оповідний текст [26].

Найголовніший метод у підбитті результатів роботи дітей є описовий. Учні описують туристичні походи, екскурсії, зустрічі з цікавими людьми, а також представляють презентації, проєкти, відеофільми, фотоальбоми та багато інших видів робіт.

Сучасне географічне гурткове краєзнавство набуває власного обличчя, тобто стає національним. Регіони, об'єкти для вивчення не є абстрактними, а представляють загальну картину українського простору. Краєзнавчий гурток – це форма роботи з учнями з метою реалізації українознавчої національної освіти.

Можна запропонувати з цією метою такі форми занять гуртка.

 Заняття – мотиватор для подальшої позакласної учнівської діяльності.

I. Завдання для самостійної роботи гуртківців.

1. Здійснити віртуальну подорож до Карпат.
2. Переглянути відеофільми про українські Карпати.

II. Навчальний процес.

Наприклад, вивчаючи на уроці географії гірські системи України, зокрема Карпати, слід розпочати роботу гуртка зі створення легенди про походження назви цих гір або ж казки, у якій пригоди відбуваються в

Карпатах, а представники тваринного та рослинного світу є її персонажами.

Учні самостійно виконують завдання. Потім запропонувати учням написати казку про чудеса природи свого краю.

III. Учитель + учні. Результат.

На основі учнівських робіт написати невелике театральне дійство, де учні стануть його учасниками.

Заняття – робота над проєктами.

На цих заняттях висвітлюється інформація, яка пов'язана з певними географічними об'єктами, відповідно до програми. Наприклад, робота над проєктом краєзнавчого напрямку «Терновий край». Учні досліджують природний об'єкт, зустрічаються з мешканцями населеного пункту, знімають відеоролики, фотографують, описують. Результат – проєкт для представлення на конкурс чи широкій аудиторії.

Заняття – літературно-творче.

Завдання: написання учнями казок на екологічні теми з елементами українознавчого матеріалу, наприклад: «Сон літньої ночі», «Політ метелика», «Квітка мальви» тощо. Учні розвивають літературні здібності та використовують елементи культурної спадщини. Такі теми-фентезі сприяють розвитку абстрактного мислення, фантазії. У таких роботах казкові герої, створені уявою учнів, захищають природу, звірів тощо. Зацікавлені українознавчим матеріалом учні стають активними учасниками позакласних та позашкільних заходів.

Заняття – залучення учнів до туристично-краєзнавчих походів.

На таких заняттях керівник гуртка запрошує учнів здійснити мандрівку до лісу, поля, річки, до стародавньої церкви тощо. Він націлює учнів на можливість дізнатися про історію певного об'єкта, доторкнутися

до живої природи, відчутти її пахощі, кольори, стати невеличкою частинкою безмежної краси природи рідного краю.

Форм занять можна придумати безліч. Наведемо приклад проведення туристично-краєзнавчого походу (мандрівки).

Заняття «Мій рідний край».

Форма проведення: Туристичний похід під рубрикою «Заповідними стежками рідного краю».

Завдання. У рамках наряду учнями проводиться пошукова та дослідницька робота щодо вивчення унікальних ландшафтів та природних об'єктів на території рідного краю – північно-східного регіону Донбасу. Учні вивчають флору й фауну досліджуваного району, а це унікальний ліс, річка, озеро, болотні масиви, степові ділянки. Учасники туристичного походу проводять просвітницьку роботу щодо охорони природи, дбайливого ставлення до заповідних об'єктів.

Спостерігають, описують побачене, спілкуються з людьми з метою їх залучення до збереження природи рідного краю.

Тема: Ландшафтний заказник «Ямпільський».

Мета: Збереження в природному стані заплавного чорновільшаного лісу з комплексом типових диких хребетних тварин, місця перебування журавля сірого та як резерват хохулі, що занесені до Червоної книги. Збереження в природному стані заплавного чорновільшаного лісу зі своєрідним флористичним та фауністичним комплексом.

Основним завданням заказника є:

1. Збереження цінного в науковому та естетичному сенсі природного ландшафту на території заказника.
2. Підтримання загального екологічного балансу в регіоні.
3. Поширення інформації щодо збереження унікальної природи заказника. Проведення виховних заходів на рівні села з метою виховання в населення бережливого ставлення до природи.

Загальні засади:

Ландшафтний заказник місцевого значення «Ямполівський» оголошений рішенням виконавчого комітету Донецької обласної ради народних депутатів № 549 від 24.12.1986 року «Про затвердження нових заповідних об'єктів та змін в заповідному фонді області».

Заказник, загальною площею 77 га, розташований на землях Торського лісництва, Краснолиманського держлісгоспу. Територія заказника являє ділянку заплавного лісу по р. Жеребець, з різноманітними флористичним та фауністичним комплексом.

Довідкові дані про маршрут: тема та завдання маршруту, перелік пунктів чи екскурсійних об'єктів, сезонність, на який вік учасників розрахований маршрут, вид транспорту чи способу пересування, відстань, послідовний опис оглядово-пізнавальних об'єктів.

Інформація про режим території та охорону.

Загальні відомості: Заказник знаходиться на території Лиманського району Донецької області, Ямпольського держлісгоспу, Торського лісництва. Входить до складу природно-заповідного фонду України, який охороняється як національне надбання і є складовою частиною світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною. Біля нього знаходяться населені пункти: селища Ямполівка, Терни, Торське.

Маршрут розрахований на учнів 8–10 класів.

Час проведення екскурсії: весна, літо, осінь.

Вид транспорту: автобус.

Маршрут: Слов'янськ – Лиман – Зарічне – Торське – Ямполівка.

Відстань: Слов'янськ – Ямполівка – 50 км.

Час проїзду: 50 хв.

План послідовного опису об'єкта за планом:

1. Розташування.

2. Історія створення.
3. Загальна характеристика.
4. Флора та фауна об'єкта.
5. Заказник очима дітей.
6. Просвітницька робота.

Далі учні працюють за планом. Результати роботи висвітлені в наступному розділі.

Висновок. Займатися краєзнавчими дослідженнями цікаво, комплексний підхід до вивчення рідного краю відкриває перед учнями неабиякі можливості щодо розширення та поглиблення знань з різних навчальних дисциплін, а також формує в учнів почуття любові до рідного краю, до українського народу, до України.

За останні десятиріччя відбулися зміни в змісті освіти. З'явилися нові погляди, нові програми, нові підручники, нові засади навчання та виховання, на яких базується вивчення краєзнавства як навчальної дисципліни, тісно пов'язаної з географією.

Найголовнішим є те, що краєзнавчий гурток через навчальну та позакласну учнівську діяльність, шляхом залучення до гурткової, науково-дослідницької роботи, туристично-краєзнавчих розвідок та виконання творчих проєктів сприяє втіленню актуальної в сучасному освітньому просторі ідеї українознавчої освіти.

Розділ III.

Краєзнавство. Стежинами рідного краю

3.1. Наш рідний край – північно-східна частина Донбасу: огляд

«Водо, ти не маєш ані смаку, ні запаху, тебе неможливо описати, тобою насолоджуються, не знаючи, що ти таке. Не можна сказати, що ти необхідна для життя, ти – саме життя».

Антуан де Сент-Екзюпері.

Об’єкти дослідження. Північно-східний регіон Донбасу. Басейни річок Жеребець, Красна – лівих приток Сіверського Дінця.

Загальна мета. Сформувати загальні уявлення про географічні, історичні та соціальні особливості річок Жеребець та Красної як річкової системи.

Сформувати знання учнів про природу, історію заселення, культурну спадщину північно-східного регіону Донбасу.

Розвивати вміння вивчати особливості географії рідного краю. Розвивати краєзнавчу компетентність, вміння учнів працювати з картографічними, довідковими, інформаційними джерелами. Зібрати матеріал, який сприяє поглибленню знань, умінь, навичок з українознавчих предметів.

Виховувати в учнів високе почуття патріотизму, любові до рідного краю, українського народу. Через краєзнавство сприяти формуванню національної свідомості особистості як гідного громадянина України.

Мета дослідження. Навчити учнів-гуртківців збирати та досліджувати географічний, природоохоронний, історичний,

етнографічний матеріал північно-східної частини Донбасу, яка розташована в басейні річок Жеребець та Красна.

Ознайомитися з природно-заповідним фондом даної місцевості. Відвідати та дослідити «Вільшанський заказник» села Ямполівка. Спрямувати інтереси учнів до пізнання культурної спадщини рідного краю. Зібрати та записати звичаї, обряди, традиції населених пунктів, які розташовані в басейні річки Жеребець та річки Красна.

Завдання. Виходячи з актуальності об'єкту дослідження та мети дослідження, можна виділити певні завдання щодо її виконання.

1. Створити умови для співробітництва вчителя (керівника гуртка) й учнів.

2. Враховуючи інтереси учнів, обрати об'єкти дослідження.

3. Організувати запровадження проєктної технології краєзнавчого напрямку. З цією метою навчити учнів самостійно здобувати знання, формувати вміння запроваджувати дослідницькі прийоми, застосовувати здобуті знання як теоретично, так і практично.

4. Ознайомити учнів з географічним положенням північно-східного регіону Донбасу, з історією об'єктів дослідження як базову основу для організації подальшої краєзнавчої роботи. (Оглядово)

5. Активізувати та розвивати вміння учнів щодо вивчення та опрацювання географічного, історичного, літературного, краєзнавчого матеріалу, відомостей наукових джерел, архівних, ЗМІ, які допоможуть дослідити історію рідного краю, культурну спадщину українського народу, зокрема мешканців північно-східного регіону Донеччини.

6. Провести екскурсії північним сходом рідного краю як стаціонарно, так і віртуально.

7. Визначити роль кожного учня в реалізації завдань і змісту роботи.

8. Дослідити басейн річок Жеребець, Красна.

9. Вивчити природу та природоохоронні об'єкти даної місцевості.
10. Вивчити історію заселення даного регіону.
11. Навчити учнів спілкуванню з мешканцями сіл. Працювати над формуванням мовної культури.
12. Зібрати оповіді, спогади жителів сіл про звичаї, обряди та традиції як далекого минулого, так і сьогодення.
13. Виховувати любов та пошану до українського народу, розвивати почуття національного патріотизму, відчувати себе гідними нащадками козацького роду.
14. Спрямувати роботу з учнями на формування таких якостей особистості, як самопізнання, самовизначення, на вдосконалення ціннісних орієнтацій, мотивів, інтересів.
15. Як результат краєзнавчої роботи – написати сценарії щодо проведення народних та релігійних свят рідного краю з використанням матеріалу, здобутого в процесі виконання роботи; написати посібник щодо вивчення басейну річок Жеребець, Красна.
16. Організувати й провести туристичні походи по населених пунктах, які розташовані в басейні річок Жеребець, Красна – північно-східного регіону Донбасу.
17. Запроваджувати дослідницькі методи в краєзнавчій діяльності: літературний, статистичний, візуальний, картографічний, анкетний, польові дослідження, описовий, експедиційний, фотографування, відеозйомка, географічний, моделювання, математичний, економічний, соціологічний – відповідно до обраного об'єкта.

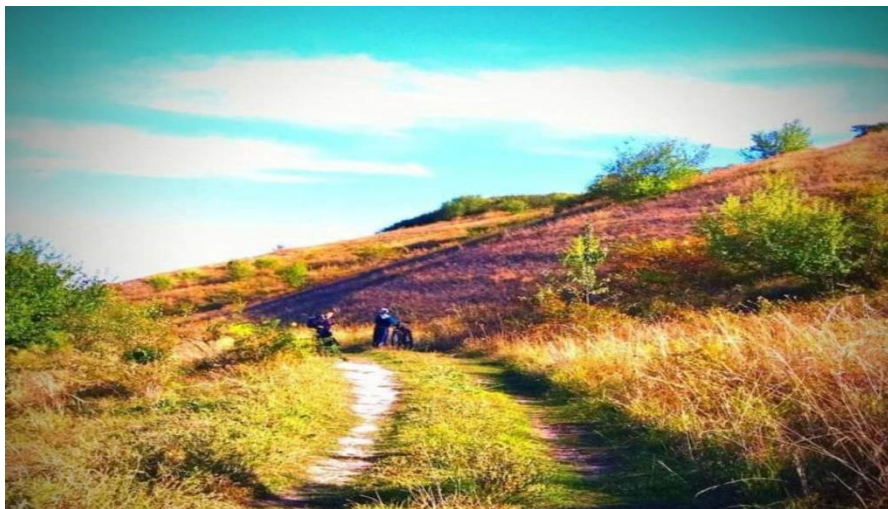
Тема: «Північно-східний регіон Донбасу. Загальна характеристика».

Напрямок: географічний, історичний, статистичний.

Мета: ознайомити дітей з загальною характеристикою рідного краю, Донбасу.

Методи: робота з додатково літературою, інтернет-ресурсом, описовий.

Донбас розташований в південно-східній частині України. До складу Донбасу в географічному та адміністративному розумінні входять Донецька та Луганська області, що лежать у межах Донецького вугільного басейну. Межує з Запорізькою, Дніпропетровською, Харківською областями України, на півдні омивається Азовським морем. Клімат помірно-континентальний, за своїм розташуванням відноситься до центрального степу. Зима м'яка й нетривала, сніговий покрив досягає 10 – максимум 30 см, але бувають зими з великими сніговими заметами. Весна холодна, затяжна, починається з приходом західних та південних повітряних мас. Літо дуже спекотне, посушливе, з невеликою кількістю опадів. Осінь здебільшого тепла.

Красногорівська балка

Рельєф переважно рівнинний, розрізаний балками та ярами. На північному сході знаходиться Донецький кряж, висота деяких вершин сягає від 200 м до 367 м.

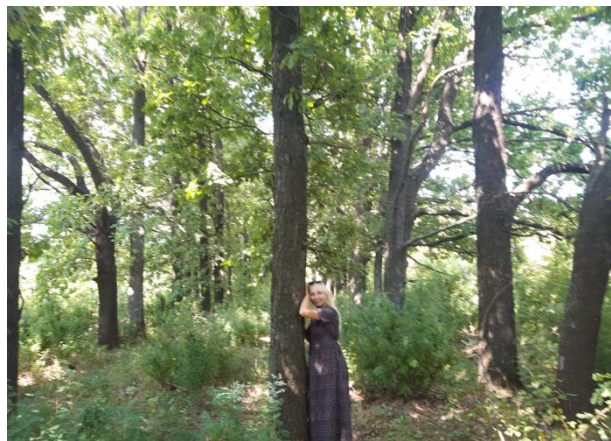
Донецький кряж. Лиса гора.

Похила сторона – 108 м, крутий схил 61 м.

Донецький кряж перетинає багато невеликих річок та балок, які існують за рахунок снігового живлення, а деякі – підземних струмків. Головною річкою Донбасу є Сіверський Донець.

Донбас багатий на ліси: Кременські, Ямпільські, ліси Святогірська та ліси Лиманщини. Ліси Донбасу не мають промислового значення.

Більшість лісів мають штучне походження. Красою Донецького кряжу є діброви, байрачні ліси.

Дубовий гай

Ліси Донбасу виключно природоохоронні й підлягають особливій охороні, тому що деякі лісові угіддя просто унікальні. Природо-охоронний фонд нашого краю вимагає від людей великих зусиль, щоб зберегти лісову флору й фауну та їх природну неповторність.

Крейдяні височини Донецького кряжу. с. Новолюбівка

Донбас – найбагатший край України на корисні копалини. Основа – кам'яне вугілля. Донбас – один із найрозвинутіших промислово-комплексних регіонів України та густонаселений. Більшість населення проживає в містах. На початок 2014 р. у Донецькій області проживало 4343,9 тис. осіб, а в Луганській області – 2227,6 тис. осіб. Усього на Донбасі – 90 міст, 52 в Донецькій області та 37 у Луганській.

Донбас – це наш рідний край. Край могутньої річки Сіверський Донець з її незчисленними притоками. Край вікових лісів, чорноземних ґрунтів, териконів, шахт, заводів, різних підприємств, чудових міст, сіл, селищ.

Донбас – осередок української культури.

Історія краю дивовижна та невичерпна. Про спогади давньої культури, яка зародилася на нашій землі, говорять 40 кам'яних надмогильних скульптур, печенізькі поховання, археологічні знахідки скіфської культури, кургани стародавніх поховань, таємничі печери Донецького кряжу та Святих гір. Які тільки народи тут не проживали: скіфи, кімерійці, сармати, готи, греки, авари та багато інших. Кожен народ залишив не тільки речові докази свого проживання, але й писемні докази. Про наш край писали відомі всьому світу вчені, історики стародавнього світу.

Ще більш цікавою є історія заселення нашого краю. Історичні документи свідчать про те, що першими осідлими поселенцями в XV – XVII ст. були козаки та люди з різних куточків української землі, які принесли свою культуру та свою історію. Тому в культурній спадщині жителів нашого краю простежується міцний зв'язок з культурою різних регіонів України.

Про наш край можна розповісти дуже багато цікавого. Вивчити, дослідити наш край – це завдання краєзнавчого гуртка.

Не можемо не відзначити, що за роки тимчасової окупації окремих районів Донбасу 2014, 2022 – 2024 рр. чисельність населення зменшилася. Зруйновані міста, селища, села. Вигоріла земля, ліси. Знищені поля, луки, але прийде час, коли відродиться Донбас і засяє яскравою зіркою на небосхилі України.

3.2. Річкова система північно-східного регіону.

Напрямок: географічний, історичний.

Методи: картографічний, робота з науковими джерелами, віртуальна екскурсія, туристичні походи, подорож; робота з інтернет-ресурсом.

Мета: спрямувати роботу учнів на пошук інформації щодо річкової системи Донбасу; формувати вміння працювати з додатковою літературою, ЗМІ, інтернет-ресурсом, відбирати головне, готувати повідомлення.

Річкова система України найбагатша в Європі й належить до басейнів Чорного та Азовського морів, частково до басейну Балтійського моря. Річкову систему Донбасу представляє річка Сіверський Донець з притоками, четверта за величиною річка України. Бере початок на Середньоросійській височині і є лівою притокою Дону. Назву річка отримала від назви племені «сіверяни», яке оселялося на її берегах, тому так і називається Сіверський Донець. Слово «донець» утворилося від назви річки Дон за допомогою суфікса «-ець».

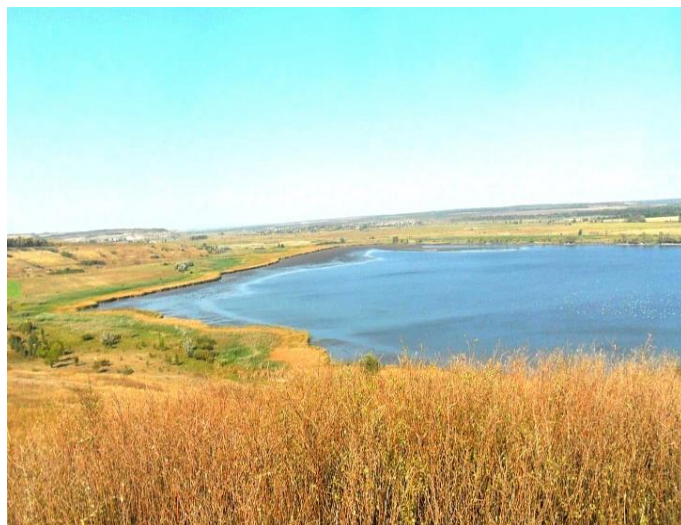

Річка Сіверський Донець

Довжина річки Сіверський Донець – 1053 км., ширина – від 60 м до 100 м основного русла та глибина від 2 м до 4 м, 7 м, 10 м – в окремих місцях. Територією Донецької області річка протікає майже 100 км, а Луганською областю – 265 км. Донецькою областю протікає 245 річок, а Луганською – 120.

Живлення річки в основному снігове, а також велику роль відіграють підземні води. Ця велика й красива річка нашого краю має дуже важливе значення як для промисловості, так і для водопостачання. Басейн річки дуже великий, до його складу входить понад 365 річок. Річки басейну Сіверського Дінця забезпечують потреби населення в прісній воді та промислові комплекси таких областей, як Донецька, Луганська та Харківська. Головними притоками Дінця є такі: Оскіл, Жеребець, Красна, Борова, Айдар, Деркул, Торець, Лугань та багато інших. Флора й фауна річок басейну Сіверського Дінця дуже різноманітна й завжди цікавила дослідників.

Багато озер, ставків, штучних водосховищ. На території Донецької області – 130 водосховищ, а на Луганщині – 73. Гордістю Донбасу є канал «Сіверський Донець – Донбас», ця водна артерія побудована в період з 1953 по 1958 рр. Довжина каналу 134 км, ширина 30–40 м, глибина від 6 м до 30 м.

Штучний водозбірний басейн.

Наш рідний край – це північно-східна частина Донбасу, до складу якої входить частина Донецької області та Луганської, по території якої протікають дві річки – Жеребець (Донецька область), Красна (Луганська). Річки Донбасу знайшли своє відображення в записах істориків, мандрівників стародавнього світу. Про річки Жеребець, Красну теж є відомості в літописах та історичних джерелах XI – XVII ст.

Про ці річки й піде мова в наступному розділі, що розповідатиме про результат нашого дослідження.

Розділ IV.

Краєзнавство. Об'єкти дослідження рідного краю

4.1. Річка Жеребець як об'єкт географічного краєзнавства.

Об'єкт: річка Жеребець.

Напрямок: природознавчий, географічний, історичний.

Методи: спостереження, картографічний, описовий та метод польових досліджень.

Завдання: вивчити та дослідити на основі проведення туристичних походів, спілкування з мешканцями селищ, сіл, які розташовані уздовж річки Жеребець, історію річки, флору та фауну; описати та підготувати доповідь, презентацію; провести виховний захід на тему «Мій рідний край. Річка Жеребець – перлина північно-східного регіону Донецької області».

4.1.1. Загальна характеристика річки Жеребець.

На сході України, в Луганській області, мальовничі та своєрідні ландшафти. Саме тут бере початок невелика річка Жеребець. Її витік починається на південних схилах Середньоросійської височини. Спочатку це невеликий струмок, який поступово починає нагадувати річку, довжина якої 88 км. Долина річки трапецієвидна, праві схили високі, круті, ліві – низькі, пологі, завширшки до 2–2,5 км, подекуди до 4 км. Заплави від 200 м до 2 км, здебільшого заболочені. У верхів'ях річище звивисте, шириною до 15 м, глибиною до 1 м., нижче за течією розширюється до 15–40 м, глибина поступово зростає від 1,5–3 м, а в деяких місцях сягає більше 6 метрів. Площа водозбірного басейну 900 км², похил 1,0 м/км.

У річку Жеребець впадають декілька невеликих річок та балок. Правою притокою є річка Текуч, довжина якої приблизно 12 км, бере початок біля села Петрівське, впадає в Жеребець недалеко від села

Макіївка. Річка Колеснічка, яка бере початок поблизу села Свердловка, довжина близько 5 км, впадає в Жеребець в с. Ковалівка. Балка «Журавка» – довжина 11 км, бере початок біля села Площанка – це ліва притока, **впадає на півдні села Невське**, живить заплавні луки, в деяких місцях пересихає. Балка «Обрізний яр», яка утворює невелику водойму в селі Кармазинівка та з'єднується з річкою Жеребець.

Поряд із витокom річки знаходиться невелике село Стельмахівка. Далі річка вузька, в деяких місцях вона зникає, мабуть, пересихає. Потім русло річки впадає у великий ставок, на правому березі якого розташоване село Джерельне. Пройшовши ставок, ми знову бачимо русло річки. Перед селищем Райгородка в річку впадають невеличкі струмки. Далі тече річка до самої Ковалівки. Вона не широка, течія спокійна. У селі Кармазинівка, через яке тече балка Обрізний Яр, дуже важко розібратися, де балка, а де річка.

Від Кармазинівки до Нововодяного побачити річку важко. Є місця, які поросли очеретом, а потім знову, далеко за селом, починає виднітися русло річки, до якого підійти близько неможливо, тому що місцевість заболочена. Село Нововодяне дуже довге, тому в цьому селі річка виглядає по-різному: то вона поряд, то віддаляється. На захід від села тече широкий струмок і впадає в Жеребець.

Побачити річку в повній красі можна тільки в селі Макіївка, де вона приблизно метрів до тридцяти завширшки, а в деяких місцях навіть більше.

Береги річки прикрашають невеликі лісові смуги. Далі йдуть невеличкі хутори: Рябівка, Ковалівка,

а потім села – Невське та Новолюбівка.

Село Невське велике й тягнеться понад берегом річки декілька кілометрів. У Невському Жеребець в окремих місцях до 20–30 м завширшки та відносно глибокий.

Після села Невське по основному руслу річки утворені штучні ставки, на берегах яких розташовані села Новосадове, Терни, Ямполівка – лівий берег, Іванівка – правий берег. Ставки тягнуться до села Торське.

За рибгоспом та на початку села Торське визначити русло річки можна по густому очерету, який повністю заповнив її. Там, де починаються людські садиби з городами, русло річки добре видно, береги, однак, вільні від чагарників, ширина близько 10 м. Люди піклуються про річку, бо саме вона зрошує їх городи.

Село Торське має довжину 12 км, воно розташоване на лівому березі Жеребця. Через річку побудовано сучасний міст, який з'єднує Торське з селищем Зарічне, яке розкинулося на правому березі нашої річки. У Торському річка неширока, метрів, може, вісім, а в деяких місцях – від трьох до чотирьох метрів, а потім знову ширшає. Тече річка Жеребець через красиві хвойні ліси Ямпільського лісництва і впадає в Сіверський Донець.

Тече Жеребець територією Сватівського, Сєверодонецького районів Луганської області та Лиманського району Донецької області. Жеребець – це ліва притока Сіверського Дінця.

Якщо проаналізувати басейн річки, то слід наголосити на тому, що хоча річка не велика й не повноводна, але утворює заплавні луки та заплашний ліс. По берегах річки ростуть невеликі лісочки.

Правий берег річки в основному крутий, а лівий похилий та більш розлогий. Завдяки цьому утворилися на лівому березі річки заплавні луки. Невеликі заплавні луки є в селі Кармазинівка. Заболоченість в окремих місцях, наприклад, за селом Нововодяне – до 0,5–1,5 км, на південному

сході села Невське – до 1 км, біля села Новоліубівка – до 0,6 км – лівий берег, а біля села Іванівка – це правий берег річки, до 0,5 км; у селі Терни ширина заплавних луків, які знаходяться на півдні села, відносно правого берега – всього 0,7 км, а на лівому березі – до 1 км. На правому березі річки знаходиться селище Зарічне, де заливні луки досягають у середньому 1 км завширшки та понад 3 км завдовжки. У селі Торське, яке знаходиться на лівому березі річки, ширина заплавних луків у середньому становить від 200 м до 0,5 км завширшки. Середня глибина річки – від 1 м до 2 м. З самого витoku до гирла річище звивисте, з'єднується, за нашими спостереженнями, з невеликими ставками. Наприклад, між селами Нововодяне та Макіївка є невеликий ставок, і здається, що з одного боку річка впадає в ставок, а з іншого витікає. Русло річки добре можна роздивитися з літака або пропливти всю річку човном.

Старожили розповіли, що раніше річка була повноводною та широкою. До війни річка в селі Невське сягала 100 м завширшки й була глибокою. Ось і сьогодні перед Миколаївкою (так називають люди північну частину Невського) є місце, де річка вільна від очерету та куширів, глибока, туди ходить молодь покупатися та поплавати, там і риба добре ловиться.

Заплав

По річці рибалки плавали човнами. Коли не було мостів ,через річку перевозили людей саме ними. Це вже пізніше були побудовані мости. Раніше, де була річка більш вузькою, були кладки – це дерев'яні переходи. У річці водилася різна риба. Замерзає річка в грудні, якщо морози. Живиться підземними джерелами та талими водами. Навесні розливається, затоплюючи великі ділянки правого й лівого берегів, де утворювалися заплавні луки, де вода стояла до травня, а то й до червня. У середині червня на заплавних луках , коли вони підсихають, люди косять траву для заготівлі сіна.

4.1.2. Опис флори та фауни річки Жеребець.

Річка є домівкою для багатьох представників рослинного та тваринного світу. На воді прижилася ряска, ближче до берега росте стрілолист, що робить річку надзвичайно гарною. Його фіолетові суцвіття видно здалеку. По берегах росте рогіз, осока, очерет. Навесні стрілолист яскраво зеленіє, а між листям з'являються коричневі качалочки; влітку його колір темнішає, а восени він починає жовтіти, викидаючи свої пухнасті мітли. На початку березня починають з'являтися котики, які квітнуть білим та рожевим кольором, а наприкінці місяця весь берег вкривається жовтим кольором, це цвіте мати-й-мачуха – лікарська рослина. У червні біля річки красується шалфей, полин, череда, дикий горошок та багато інших. Іноді можна натрапити на вербу, яка ніби купає свої коси у воді. Дно річки прикрашають різні водорості: елодея, улотрікс та інші.

У водах річки можна побачити такі види риб: карасів, линів, щук, окунів, плотвичку, в'юнів, також водяться маленькі річкові черепахи, вужі, жаби, шкреби та отруйні водяні гадюки.

Багатий світ птахів: очеретянка, чижі, які будують свої гнізда по берегах річки. Веселим гомоном перегукуються водоплавні птахи: дикі

качки, гуси, можна зустріти лебедів, але здебільшого вони водяться на штучних ставках. Рано-вранці або пізно ввечері залітають до річки чарівні сірі чаплі, лелеки, які живляться невеликим дріб'язком. Ось така жива картина річки Жеребець.

Про річку Жеребець треба сказати, що в основному вона живиться талими снігами, але існують також інші джерела, які живлять річку. Так біля с. Ковалівка є гідрологічна пам'ятка природи – джерело «Ковалівське-1», його площа 1 га.

В основі джерела – водоутримувальні породи, крейда. Друге джерело, яке живить річку, – це джерело «Ковалівське-2», площа 1 га. У річку впадають струмки Обрізний Яр, Журавка, Текуч, Колеснічка.

Щоб помилуватися цією красою, треба прийти до річки рано-вранці, коли вона тільки-но прокидається, або пізно ввечері, коли вкладається спати. Тоді перед вами відкриється чарівна картина життя річки у всій її красі та загадковості.

І хочеться про річку сказати такі слова:

Ой біля броду та пив холодну воду,

То річка невеличка, а біля неї дичка.

Рясно цвітом криє, аж душа замріє.

Прилетіли лебеді

Про річку Чорний Жеребець писала Р. С. Калюга, яка більше п'ятдесяти років працювала вчителем географії в середній школі с. Терни, виховуючи в дітей почуття любові до рідного краю та великої Батьківщини – України.

*Біжить, біжить та річенька –
Прозорая водиченька.
Там квітам усміхається,
До рук моїх торкається.*

*Верба там миє коси,
Смарагдові там роси.
І стрілолист милується,
З лілями балується.*

*Там річка синя і жива,
Де пісню соловей співа.
І очерет там біля броду
Шепоче швидше, швидше в воду.*

*Зимою річка міцно спить,
А навесні там лід тріщить.
І котики вбираються в убрання.
Красуються у водах річки зрання.*

*І сяйвом жовтим квітне першоцвіт,
Від весни надсилає вам привіт.
А влітку річка ніжно спить,
Співає, тихо гомонить.*

*Срібляста рибка виринає,
А потім в глибину пірнає
Аж раптом осінь підійшла,
Дарунки річці принесла.*

*А що ж то за дарунки, люди?
То спокій річці невеликий.
В холодну пору буде спати.
Весни чарівної чекати.*

*Весна прийде !Весна прийде!
Клопотів річці принесе.
І знову річка оживе.*

Висновок. Річка Жеребець невелика, але має дуже важливе значення для краю.

Річка прикрашає села своєю красою. Води її дали можливість створити великі водосховища, де вирощують рибу для всього регіону. Води річки живлять трави на луках, людські городи. Річка – це відпочинок дітей влітку, а на світанку дає можливість порибалити, риби в річці багато. Саме завдяки цій водоймі виникли поселення людей, які існують дотепер, зберігаючи природний колорит краю.

4.2. Природоохоронні об'єкти річки Жеребець.

Об'єкт: заказник «Ямпільський» або «Вільшанський».

Напрямок: географічний – дослідження рідного краю, туристичний.

Методи: природознавчий, географічний, описовий.

Мета: організувати та провести туристичні походи до Вільшанського заповідника; ознайомитися та вивчити унікальні ландшафти та природні об'єкти басейну річки Жеребець як території рідного краю; ознайомитися з цікавим біорозмаїттям цього природного комплексу; побачити, вивчити, проаналізувати стан дикої природи заказника; проводити просвітницьку роботу щодо збереження в природному стані заплавного чорновільшаного лісу зі своєрідним флористичним та фауністичним комплексом, а також комплексом типових диких хребетних тварин, місця перебування журавля сірого та резерват хохулі, що занесені до Червоної книги.

Основним завданням дослідницької роботи є:

- Дослідити та описати заповідник, використовуючи такі методи: фотографування, відеозйомку, картографічний.
- Оформити інформаційні матеріали щодо збереження природного ландшафту на території заказника; підтримання загального екологічного балансу в регіоні.
- Провести зустрічі з населенням регіону, з представниками селищної ради, мисливської організації щодо проведення інформаційної роботи з питань збереження в регіональному масштабі віковічних дерев, унікальних лісів, балок, урочищ, гірських скель Донецького кряжу, болотяних масивів, заплавлених луків, цілинних степових ділянок.
- На шкільному рівні провести конференцію, де презентацію результатів дослідження заповідника продемонструвати учням з метою виховання почуття гордості за свій чудовий край.

Біля села Ямполівка, що на правому березі річки, є природне явище – заплавний вільховий ліс, який знаходиться на території Лиманського району Донецької області. Відноситься до Лиманського лісгоспу, Торського лісництва. Входить до складу природно-заповідного фонду України, який охороняється як національне надбання і є складовою

частиною світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною. Його площа становить 77 га [1].

У 1970 рр. студенти біологічного факультету Донецького державного університету вивчали його флору та фауну. Пізніше вільховому лісу рішенням Донецького облвиконкому за № 549, від 24 грудня 1986 року «Про затвердження нових заповідних об'єктів та змін в заповідному фонді області» було присвоєно статус Ямполівського заказника місцевого значення. Територія заказника є ділянкою заплавного лісу по річці Жеребець. Місцеві жителі називають цей ліс Вільховий заказник або Вільшаний.

Мабуть, немає такої людини, яка б не подумала про щось своє, дивлячись на цей ліс. Він завжди таємничий, неприступний, похмурий, але це все на перший погляд, бо він просто незвичайний. Недарма йому присвоєно статус заповідника.

У різні пори року він різний. Навесні ліс не такий похмурий та темний, як улітку. Він ніби сяє прозорістю та чистотою. Весна, усі дерева зазеленіли, верба нахилилася до води. Мерехтить жовтим цвітом калюжниця, а ще не так давно на галявині лісу цвіла гусяча цибуля. Між

сухим листям пробиваються інші рослини: дика кропива, проліски, мати-й-мачуха та інші. Вода, яка заливає ліс навесні, чиста, прозора, вона ще не встигла закаламутитись. Чути голоси птахів: очеретянок, диких гусей, качок, сірих чапель – краси та гордості цього лісу. Птах надає перевагу мілководним відкритим місцям, де він може нерухомо стояти на одній нозі тривалий час і вичікувати, коли здобич підпливе або підбіжить на таку відстань, що її можна схопити дзьобом. Харчується сіра чапля безхребетними й дрібними хребетними тваринами (ховрахами, полівками, землерийками, мишами, ящірками, вужами, рибою, жуками та їх личинками, земноводними). Інколи птах ходить по луках, шукаючи поживу, але гніздиться в лісі.

Кожного року на деревах, на висоті 10–30 м від землі, гніздяться сотні пар сірих чапель. Колонія розміщується в середині лісу на площі понад 5 га. Сіра чапля – достатньо великий птах, але гніздиться на дереві, на якому більше за п'ять гнізд.

Ліс – заболочена місцевість. Вільха чорна має цінну деревину, стійку проти гниття у воді. Висота дерева досягає 15–30 м заввишки. Цвіте у квітні – травні. Суцвіття вільхи використовується в медицині. Деревина вільхи може змінювати колір відповідно до того, коли її зрубали. На сході лісу невеликі, але глибокі озера. Глибина деяких сягає понад шість метрів, а то й більше. В озерах можна зустріти бобрів, видр, ондатр, які знаходяться під охороною, але іноді можна зустріти їх і в річці, що протікає поряд із лісом.

Ліс є притулком для багатьох тварин. Наприклад, на південному заході лісу живуть норки – це невеликі тварини сімейства кунічних. Тварина сягає близько 45 см у довжину, харчується рибою, коренями та різними плодами. Бобри відносяться до гілки білкоподібних гризунів. Бобри – це представники особливого сімейства, вони сильно кусаються, шукають свою здобич на берегах річки та озер заплавного лісу. Вони

валять дерева, роблять греблі, будують свої хатки на березі озера в сухому місці. У лісі живуть хохулі. Хохуля – рідкісна тварина, яка веде напівводний спосіб життя. Вони живуть у тихих озерах, які оточені заростями, подалі від людей. Будують особливі нірки. Вхід у нору – під водою, а сама нора вище за рівень води. Улітку живуть поодиночі, а взимку збираються цілими сім'ями. Ці всеїдні тварини живляться водяними безхребетними, рибою, жабами, а також різним корінням та рослинами. Удень ховаються, на суходіл виходять дуже нечасто, пересуваються переважно у воді. Хоча в хохуль небагато природних ворогів, чисельність їх зменшується, але в лісі заказника вони ще є. Фактично в Україні цей вид вимирає.

В озерах лісу та в річці Жеребець живе річкова видра та ондатра. Видра веде нічний спосіб життя, а вдень спить у норі. Вхід у нору розташований нижче за рівень води. Є у видри інші місця сховища: це повалені дерева, купи хмизу тощо. Узимку видра тримається тих місць, де вода в річці не замерзає. Ондатра, видра живляться переважно рибою, хоча поїдають багато жаб, раків, молюсків, полюють і на водоплавних птахів, на різних гризунів. Видра й ондатра мають цінне хутро. Ці тварини охороняються державою.

Восени в лісі життя продовжується. У повітрі літають різні метелики, бабки, комарі, жуки, мухи, які у свою чергу є живленням для птахів та різних земноводних. Ми бачили на гілках верби болотяного луня, який чекав на свою здобич, маленьку куріпку, фазан поважно ходив невеликою галявиною, а великий чорний крук сидів на гілці великого дерева.

У ліс заказника можна потрапити в основному тільки взимку, коли болотиста місцевість замерзає. У лісі є джерело, яке не замерзає взимку.

Джерельна вода! Скільки приємних асоціацій викликає це слово. Джерельна вода! Існує багато легенд про цілющу силу джерельної води. Нап'єшся один раз цієї води – будеш пам'ятати про це все своє свідоме життя. Джерельна вода, перш ніж з'явиться на поверхні землі, проходить довгий шлях природної фільтрації, але хімічний склад залишається незмінним, до того ж вона встигає насититися корисними мікроелементами. Джерельна вода – це жива вода для людини.

Полювати в лісі заборонено, рубати дерева теж, але люди порушують закон, що призводить до знищення такого подарунка природи.

Роблячи висновки, можна сказати, що Вільшанський чорно-вільховий ліс – дуже цікавий природний ландшафт північно-східного регіону Донецької області. Він зберігає велику кількість органічного світу, який потребує захисту.

Ще цікаво те, що перед вільховим лісом розташований осичняк – невеликий осиковий ліс. Дерево осики виростає до 30 м, воно струнке, кора стовбура сіра, а деревина має білий колір. Осика належить до сімейства вербових, тому любить вологу. Стовбур дерева гнучкий, тому в сильні вітри дерево не ламається, а гнеться. Осика називають тремтячим деревом. Як виник цей невеликий лісок, ніхто не міг пояснити. Старі люди говорили, що цей осиковий ліс виріс для того, щоб захиститися від нечисті вільхового лісу, бо саме осика має властивості відбирати негативну

енергію в чаклунів та відьом. Про цей осичняк села Ямполівка існують легенди.

Крім Ямполівського заказника, існують інші заказники, які розташовані в басейні річки, а саме: заказник «Кармазинівський» – ботанічна пам'ятка природи, площа 48,36 га, в заказнику ростуть різні види ковили, які занесені до Червоної книги України, «Надія» – заказник, розташований на правому березі річки, це степова ділянка, ландшафт якої є сильно розчленований лісовими рівнинами на крейдяних породах. Знаходиться в селі Райгородок [2, с. 121, 122, 138, 139].

Річка Жеребець – невеличка річка, але природа її басейну унікальна.

4.3. Штучні об'єкти басейну річки Жеребець.

Об'єкт: Село Новосадове. Рибгосп «Лиманський».

Напрямок: природознавчий; екскурсія до села Новосадове, до рибгоспу «Лиманський».

Мета: познайомитися з рибним підприємством, з людьми, які працюють у рибгоспі; послухати розповіді та записати цікаві факти з розвитку рибгоспу; написати статтю в місцеву газету; оформити альбом про екскурсію.

Методи: описовий, статистичний.

Погляд на штучні озера та ставки мешканців.

Річка Жеребець з'єднує дві області. Луганська область по руслу річки закінчується селом Невське, а Донецька область по руслу річки починається невеликим селом Новосадове, народна назва – Балдинівка (на честь поміщика Балдіна, який колись тут проживав та мав маєток). Якщо подивитися на село з боку русла річки, то з правого боку – невисокі пагорби Донецького кряжу, порізані балками та ярами, а з лівого боку

розкинулися поля. Саме з цього села, яке розташоване на лівому березі річки Жеребець, починаються штучні ставки. У цьому місті Жеребець широкий – понад 50–70 м, а з заплавою – до 1 км, відносно глибокий.

Спілкуючись з мешканцями І. А. Дерев'янком, А. Л. Мальченком, О. І. Зайцем, В. Ф. Фоміним, ми дізналися, що основне русло річки завдяки дамбам було затоплено й утворено великий ставок № 2, а природне русло річки було направлено по обвідному каналу, який тягнувся до початку села Торське, де закінчувалися штучні водосховища. Нам стало цікаво, чому рахунок ставків рибного господарства починається з номера 2. А де ж ставок № 1? З цим питанням ми звернулися до І. А. Дерев'янка, який пояснив, що ставок № 1 планувалося утворити по руслу Жеребця, починаючи з села Балдинівка до села Голубівка, але не побудували тому, що виникла проблема через розташування села Голубівка, бо воно відносилось до Луганської області, так і почали рахувати ставки.

Штучні водосховища змінили флору й фауну не тільки річки, але й самого села. Село рівнинне, частина земель була затоплена, заболочена. У ставках з'явилося багато риби, а куріпки, фазани, перепели, зайці, лисиці перекочували в штучні лісонасадження поближче до полів, хоча взимку їх можна побачити в очереті на берегах обвідного каналу та заболочених місцях. На водній поверхні ставків у різні пори року можна побачити качок, гусей, лебедів, журавлів та чапель.

Раніше люди воду річки використовували для зрошення своїх городів, а зараз доводиться розраховувати лише на воду обвідного каналу, який був мілким і не придатним. Але риба в обвідному каналі була. Коли не було штучних ставків, річка Жеребець навесні розливалася й

затоплювала частину луків, на яких люди в червні косили лугові трави, які сушили, скиртували, а потім взимку годували ними свою худобу. А зараз такого природного зрошування луків не відбувається, тому що ставки оточують земляні вали, які захищають їх від втрати необхідного рівня води. Луги пересихають, і трави вже зовсім не ті, що були раніше. Село продовжує жити. Деякі мешканці села працюють у рибгоспі.

Рибгосп «Лиманський»

Коли на річці Чорний Жеребець був утворений рибгосп, річка змінила своє русло тому, що по основному руслу були утворені водосховища та ставки для розведення риби. Утворено 7 водосховищ та ставків. Живлення ставків переважно снігове, але існує багато криниць, які теж живлять ставки. Наприклад, криниця села Новоліубівка, що біля Лисої гори, криниця в селі Білогірівка та багато інших. Біля села Торське є гідрологічний пост, який було створено в 1936 р.

По руслу річки Чорний Жеребець, де знаходяться три села – Терни, Ямполівка, Зарічне Донецької області, у 1975 р. був створений рибгосп «Краснолиманський». Ініціатором побудови та організації рибного господарства був Борис Олександрович Николук, який у 1933 р. створив Донрибкомбінат у м. Слов'янськ. Господарство було нагороджено Орденом Трудового Червоного Прапора.

Б. О. Николук після створення рибного господарства в м. Слов'янськ розумів, що водні ресурси нашого краю дозволяють замислитись над тим, щоб знайти можливість для створення нового підприємства для розведення та вирощування товарної риби. А головне те, що з 1931 р. село Терни перейшло в Краснолиманський район Сталінської області, нині Донецької, а ще раніше село входило до Лисичанського району Луганської області, що перешкоджало створенню господарства. Село Терни знаходиться на лівому березі річки, на якому й планувалося створення великого водосховища господарського призначення. Б. О. Николук почав вивчати водні ресурси річки Чорний Жеребець. Після детального вивчення було прийнято рішення, що по руслу річки можна створити нове рибне господарство для забезпечення регіону рибою. Б. О. Николук співпрацював з Київським науково-дослідним інститутом рибного господарства України.

Після тривалої роботи з інститутом був створений проєкт рибного господарства «Краснолиманський». З 1975 р. проєкт рибгоспу «Краснолиманський» почав втілюватися в життя.

Спочатку була відкрита ділянка з вирощування товарної риби. Першим керівником ділянки був М. І. Кравченко. З 1978 р. директором рибгоспу був М. С. Фільчаков, а головним бухгалтером стала Н. А. Олейник, у минулому – головний економіст. Цікаво те, що Н. А. Олейник працює головним бухгалтером дотепер. З 1984 р. до 2005 р. директором рибного господарства був Леонід Вікторович Якущенко. Головне управління рибгоспу «Краснолиманський» знаходиться в м. Слов'янськ. Директор «ОАО» В. І. Стовбинський. Для рибалок був побудований житловий комплекс із двох триповерхових будинків з господарськими будівлями. Житловий комплекс був зданий в експлуатацію 1982–1983 рр. На сьогоднішній день директором господарства є М. В. Воробйов, який закінчив Херсонський інститут рибної промисловості. Це молодий та енергійний керівник, який зумів у складний для країни час не допустити знищення підприємства. Зараз у ньому працює 87 робітників, із них 7 – членів управління. Не можна не назвати імена тих, хто стояв біля витоків створення господарства: В. Г. Колозін, С. М. Яковенко, які є рибалками з 1975 р. З 1979 р. працює касиром – завгоспом А. В. Кузенко, а О. Г. Якущенко – головним відповідальним за реалізацію риби. З 1982 р. й дотепер працює енергетиком В. О. Господчиков.

Загальна площа водної поверхні складає 794 га; нагульні ставки – 644 га, виростанні – 150 га, усього в господарстві 7 ставків. До 2000 р. річний вилов риби складав 1840 тон, а в 2010 складав тільки 800 тон, із них риби вагою 1,5–2 кг – 335 тон. Рибгосп перейшов на трирічний термін вирощування риби. В основному в господарстві розводять товстолобиків, карпів, карасів, коропів та щук. У 2014 – 2020 рр. річний вилов риби збільшився вдвічі.

Розповіли Олейник Н. А., Кострубова О. М., Господчиков В. О.

4.4. Річка Красна як об'єкт географічного краєзнавства.

Об'єкт дослідження: Річка Красна – Луганська область.

Напрямок: географічний, історичний, природознавчий.

Мета: організація та проведення походів упродовж русла річки Красна: дослідити історію річки, флору й фауну; зустрітися з мешканцями міст, селищ, сіл, які розташовані в басейні річки Красна; записати цікаві історії, розповіді.

Методи роботи: метод польових досліджень, спостереження, картографічний, описовий.

4.4.1. Загальна характеристика річки Красна.

Середньоросійська височина розташована в центрі Європи та займає велику територію. Частина височини знаходиться в Сумській, Харківській, Луганській областях. На південних схилах цієї височини, у болотистій місцевості біля села Тимонове, бере початок річка Красна. Річка Красна відноситься до басейну Азовського моря.

Ширина річки у витoku – не більше за три метри, а потім починається формування річища, яке в середньому становить від 10 м до 40 м завширшки. Протікає через три райони: Троїцький, Сватівський, Кременський Луганської області. Правий берег крутий, високий, місцями порізаний ярами й балками, які дуже глибокі. Довжина річки – 151 км, площа басейну – 2710 кв², середня ширина заплавних луків до 3,5 км. Площа заплави – до 150 га. Середня глибина річки – приблизно 4 м, у деяких місцях – 3 м. У басейні річки багато озер. Живиться талими снігами та підземними джерелами.

Притоки річки: Гнила, Кобилка, Дуванка, Хорина, Кременна, Мечетна, Балка Ведмежа. Річка Красна впадає в Сіверський Донець за селом Стара Краснянка, вона є лівою притокою славетної річки. Гирло – до 10 м завширшки. Береги гирла дуже високі, багато повалених дерев. У гирлі річка глибока. Гідрологічний пост знаходиться на відстані 0,8 км від гирла річки в місті Кременне.

Колись річка була повноводною. Старі люди говорили, що всю її можна було пройти човнами, а зараз ні, бо є замулені місця.

Якщо їхати автомобільною дорогою від витoku річки до гирла, водойма буде праворуч. Від села Тимонове, де бере початок Красна, місцевість болотиста, тому річище можна побачити тільки в селі Тарасівка, тим паче, що саме там впадає в Красну річка Нагольна. Від Тарасівки до Новочервоного річка неширока, але течія стрімка. Після Новочервоного, Нижньої Дуванки водойма виглядає більш повноводною, з красивими

берегами. Це завдяки тому, що до неї принесли свої води річки Кобилка та Гнила. А потім береги Красної прикрашають невеликі лісові смуги та маленький хутір Фомівка, далі Гончарівка, Мілуватка, Новомикільське. За Мілуваткою видніються великі заплавні луки. Берег річки в цих населених пунктах високий, гористий, порізаний ярами, балками. На високому березі – невеликі змішані лісові масиви, лівий берег теж прикрашає невеликий ліс. На лівому березі є невеликі заливні луки. Неподалік від річки знаходиться село Новоолександрівка, що займає велику площу. Береги річки заболочені. Село знаходиться тільки на лівому березі, а на правому березі – невеликий хутір Залиман, який тягнеться до самого міста Красноріченськ.

На річці розкинулося велике село Червона Попівка. Річка до 20–25 м шириною, є місця для відпочинку, можна купатися, берег сухий, але є місця, де берег болотистий. Червона Попівка дуже зелена, оточена садками, лісами. До басейну Красної можна віднести Новокраснянку, вона за 5 км від річки, розташована на злитті річок Гнилої та Мечетної. До річки можна потрапити через сосновий ліс або масиви змішаного лісу. Мандруймо далі. На лівому березі притулилося село Житлівка. Село чарівне, з одного боку – ліс, а поряд річка, а з другого видніється хутір.

Тече річка Красна через Кременський ліс, який повністю змінює річку. Чарівний вигляд має річка в Старій Краснянці, особливо, коли на лівому березі починає шуміти дубовий гай; є місця, де можна купатися влітку. Зanedбаною виглядає річка в місті Кременне. На сході вона ділить місто на дві частини. З правого боку – головна частина міста, з лівого – асфальтована дорога обласного значення, залізнична станція та людські садиби. Через річку в місті побудовано два мости. Міст від залізничної станції височить над річкою, береги якої повністю вкриті зеленими чагарниками, а з правого берега схилилися над водою дерева-велетні. Далі річище звужується до 6–10 м. Веселою, світлою ми бачимо річку біля

нового сучасного мосту об'їзної дороги. З правого боку річки – густий сосновий ліс, який супроводжує її до самого гирла, а з лівого боку – дачне містечко. Береги річки чисті.

Вона впадає в Сіверський Донець недалеко від міста Привілля, яке розташоване на високому масиві крутого правого берега річки.

Від витoku до гирла річка Красна ніде не пересихає, велично протікає через безліч сіл, селищ, даруючи людям річкову прохолоду в спекотні літні дні.

Про гирло річки Красна ми почули сумну оповідь від рибалок, яких зустріли на правому березі Сіверського Дінця, недалеко від гирла Красної, які ловили рибу на «Коров'ячому» – так люди називали цей берег.

Вони розповіли, що в гирлі річки Красна водиться велика риба, але ловити там небезпечно. По-перше, дуже глибоко, багато коряк, вирваних з коренем дерев, на човні не пройти. Були випадки, коли, витягуючи рибу, рибалки падали у воду, щось їх із силою тягнуло. Вибратися з води не кожен міг, були потопельники. Це місто рибалки називають проклятим, бо живе там «водяний упир», який затуляє рибалок у глибину. Ми думаємо, що це лише легенди.

4.4.2. Флора й фауна річки Красна.

Спостерігаючи за річкою, можемо сказати, що рослинний і тваринний світ її дуже цікавий. Протягом всього свого шляху річка змінюється. То вона широка, відкрита, то річище звужується, то розгалужена в місцях, де впадають в річку її притоки, то нагадує озеро, а з озера немов починається невідоме русло. Течія то стрімка, то повільна, а в заплавах її зовсім немає. Там, де річка неширока, вона нагадує весняний струмок. Береги річки не схожі між собою. У деяких місцях річки береги вкриті зеленими заростями осоки, очерету. Ближче до берега, де менша

вологість, росте сусак, стрілолист, рогіз широколистий, частуха. У деяких місцях річки, а саме біля сіл Мілуватка, Новомикільське, Червона Попівка, можна натрапити на рослини, які занурені у воду. Це латаття, водяний горіх. На замулених місцях розповсюджені ряска, елодея та інші рослини. На мілководді можна побачити різні водорості, дно річки вкрите куширем, який немає коріння, лепехою та іншими. Живиться річка за рахунок талих снігів та маленьких річок, які є її притоками, водами підземних джерел.

Зі слів місцевих рибалок у річці водиться багато видів риби: карась, щука, плітка, краснопірка, лящ, окунь. Можна також зустріти водяного вужа, раків, п'явку. Колись в глибоких місцях водилися соми, а зараз немає. Також розповіли про те, що є місця, де по берегах річки ростуть різні дички, що приваблює в ці місця відпочивальників.

На річці та в прибережних водах живуть такі мешканці: лиска, крячок, норець, крижень, бугайчик (жаба). В очереті живе очеретянка. Інколи можна побачити лелеку, журавля. Восени над річкою літають дикі гуси, качки.

Славиться річка казковими заповідними місцями. У селі Мілуватка знаходиться парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Мілуватський водолій». Це лісопарк у закруті річки Красна, до революції 1917 р. це був поміщицький сад. До цього часу збереглися вікові груші, яблуні, росте дуб,

липа, верба, вільха та багато інших видів дерев. Підвісний міст через річку, де б'ють прямо з води фонтани, робить цей парк загадковим. Заказник «Мілуватський лиман» являє собою заплаву річки з водно-болотними угіддями, площа – 111 га. Заказник «Гончарівський», що є крейdiaним комплексом, розташований на схилах річок Красна та Кобилки.

На правому березі річки з крейdiaними відшаруваннями знаходиться Нижньодуванське заповідне урочище. Це невеликий масив байрачного лісу, який розташований у неглибокій балці, що відкривається в долину річки Красна. Річка Красна та її притока – балка Піщаний Ерік – утворили гідрологічний заказник «Кремінські каптажі», який є унікальним родовищем питної води [використано:2, с. 90, 93, 151, 152, 158].

В основному річка тече через населені пункти, степові зони, луки, невеликі ліси та степові масиви, Кремінський ліс, який є заповідною територією з унікальним ландшафтом. Подекуди на берегах річки росте верба, вільха, різні чагарники.

За Новокраснянкою Красна з обох берегів оточена лісами, які супроводжують її до самого кінця. У Кремінських лісах живуть такі тварини: лисиця, зайці, дикі кабани, кози.

Розділ V.

З минушини

5.1. Історія річок Жеребець та Красної.

Об'єкти вивчення: річки Жеребець та Красна в історії українського народу.

Напрямок: історичний, географічний, літературний.

Методи: робота з науковою літературою, метод польового дослідження, описовий.

Мета: ознайомитися як теоретично, так і на основі співбесіди з мешканцями населених пунктів, розташованих у басейні річок Жеребець та Красна, про історію поселень та їх значення в історії.

Нас цікавить, чи жили якісь люди на берегах наших річок у давнину? Якими були наші річки в минулому?

Із покоління в покоління передаються відомості про давнє минуле будь-якого місця в Україні. Існують такі згадки і про наші річки Жеребець та Красна. Розглядати історію цих річок можна тільки разом, бо край, де вони протікають, особливий, з цікавим історичним минулим, а відстань між річками, починаючи від витoku до гирла, в середньому становить 20–30 км.

Старожили сіл басейну річки Чорний Жеребець згадують оповіді своїх пращурів, які розказували, що в цих місцях, а саме через річку Чорний Жеребець, проходила дружина князя Данила Галицького, який направлявся в столицю Золотої Орди до хана Батия. Жителі Села Невське говорять про те, що їх село назване на честь князя Олександра Невського, який теж прямував до стану Золотої Орди через їх край. Перевірити це дуже складно, але в підручниках з історії України є певні відомості про ці шляхи князів. А мешканці басейну річки Красна говорять, що в деяких

селах побували повстанці Степана Разіна, Кіндрата Булавіна, Омеляна Пугачова.

А чому б і ні?! Серед повстанців Булавіна були донські козаки, а вони хто? Переселенці з центральної України. Повстанські загони Омеляна Пугачова діяли й на півночі Слобожанщини. У складі його війська були не тільки пересічні українські козаки, а навіть представники Війська Запорозького. Чому б їм і не побувати в селах басейнів річок Красначи Жеребець?! Ці питання вимагають вивчення та дослідження. Відомості, які передаються з покоління в покоління, не виникають на порожньому місці. У деяких селах, переорюючи городи, люди знаходили черепки глиняного посуду, стародавні ножі, наконечники для стріл та інше. Усе це свідчило про те, що тут колись давним-давно жили люди.

Спогадів багато, але це все потребує певних історичних доказів.

Так князь Данило Галицький наприкінці 1245 – на початку 1246 рр. дійсно з дружиною здійснив похід до столиці Золотої Орди – міста Сарай. Про Князя Олександра Невського в підручниках повідомляється, що він у 1248 р. поїхав до столиці Золотої Орди саме через донські степи, що, можливо, він проходив через річку Сіверський Донець, яка тоді називалася Малим Доном, Жеребець та річку Красна.

Нам відомо, що наш край – це північно-західна частина Дикого Поля, хоча межі Дикого Поля до цього часу повністю не визначені. Одні документи говорять, що це землі Сумської, Харківської та північної частини Донецької та Луганської областей, а інші стверджують, що Диким Полем називали землі, які починалися з середнього Придніпров'я та сягали аж до самої Волги. Але для нас зрозуміло одне: наш край – це невелика частина Дикого Поля, щодо історії якого існує багато версій. Нас цікавить питання, що відомо про наші річки та поселення людей на їх берегах.

Про історію річок Жеребець, Красна разом з їх притоками є певні відомості в історичних документах XIV – XVIII ст. щодо їх заселення.

У статті історика Л. М. Королько «Сватівщина – край козацький» згадується уривок із книги «Книга Великому кресленню», яка була складена за вказівкою царя Михайла Федоровича Розрядним наказом у 1620 р. за кресленням (картами), складеними у XVI ст.» [2, с. 3–4].

Ця книжка була видана в 1627 р. У цій книзі, пише автор статті, було зроблено опис території Дикого Поля за трьома основними татарськими шляхами: Муравським, Ізюмським, Кальміуським. Один із цих шляхів проходив територією нашого краю – це Кальміуський. У цій книжці про це говориться: «Дорога же от Ливен на Оскол, да на Валуйку, да в Царев город Кольмиуская... А речка Красная й Боровая по правой стороне Кольмиуской дороги й пали обе в Донец...» [2, с. 3–4].

Якщо в такому важливому історичному документі згадується річка Красна, то можна припустити, що й про річку Жеребець є певні відомості щодо її значення для історії. Зробимо висновок, що степи, які лежать в басейнах річок Красна та Жеребець, були відомі з давніх-давен не тільки татарам, монголам, але й слов'янським народам.

Хто ж дав назву нашим річкам? Нам відомо, що про назви річок нашого краю існує багато різних легенд та згадок, які передаються з покоління в покоління. Археологічні розкопки Дикого Поля свідчать про те, що в давні часи цей край не міг бути не заселеним.

Так український журналіст Ю. Кирпичов в одній зі своїх статей писав, що чітких меж Донбас не має. Заселення умовної території Донбасу слов'янами почалося набагато пізніше, ніж території Придніпров'я та західних земель України. Він писав, що через 4 тисячі років потому люди жили на цих територіях, «на цих землях з доби пізньої бронзи діяли мідні рудники...». За Кирпичовим, мідь добували на цих землях понад 4 тисячі років тому. Це підтверджується багатьма археологічними доказами. Люди раніше тут жили, і це були саме слов'яни. За великий історичний проміжок часу багато чого змінюється. Масове переселення, кліматичні умови,

війни, колонізація території – усе вплинуло на наш край. З часом місця стали безлюдними, а пізніше почали називатися Диким Полем. Може, ще в ті часи наші річки отримали такі назви.

Отже, назви цих річок, а саме Красна, Жеребець, Кобилка, Гнила, Борова та інші, мають слов'янські назви, а може, вони отримали цю назву від народів, які жили задовго до поселення в цих землях слов'янських народів. Історик-археолог краю К. Красільников категорично заявляє, що «слов'яни до XV ст. нижче Валуйок та Осколу не опускалися. Хто говорить інакше – не знає археології. Розкопки дають дійсні незаперечні документи історії» [2, с. 4]. Усе правильно, до XV ст., а про більш ранній період – це вже інша історія.

Підтвердженням того, що до XVст. в цих краях ніхто не проживав, говориться в книзі «Історія Луганського краю». У книзі сказано, що заселення на берегах річки Красна та Жеребець починається з початку XVIII ст. «В письме к графу Ф. М. Апраксину от 14 августа 1710 года полковник Изюмского полка Ф. Шидловский сообщал о поселении украинцев на р. Красная. В частности он упоминает о том, что уголья на реке Красная даны ему «в вотчину», где он начал селивать черкас» [1, с. 158].

Також автори книги вказують на те, що й на річці Жеребець було засноване поселення – «слобода Жеребець у 1720 р. підпрапорщиком Г. Сошальським» [1, с. 160]. Згадується поселення Боровське на річці Жеребець, яке виникло в період великого церковного розколу в православній церкві [1, с. 160]. Чи збереглися ці поселення? Може, змінилися їх назви? Відповіді немає.

Повертаючись до записів книги «Книга Великому кресленню», у якій описані території нашого краю, басейн річки Красна, Жеребець, південні землі, що на Кальміуському шляху, можемо зробити висновок, що

заселеними ці землі не були. На інших територіях поселень, крім татарських, теж не було. Край був безлюдним. А чи це так? Версій багато.

Друга письмова згадка про територію басейнів Красної, Борової, Жеребця відноситься до 1646 р., а це середина XVII століття. У ній повідомляється, що 17 жовтня 1646 р. 385 українських козаків Корчанського повіту звернулися до царя Олексія Михайловича з чолобитною, щоб він видав їм жалування й звільнив від будівництва земляного валу, бо вони дуже збідніли й були побиті татарами. У цій чолобитній говориться: «Да по твоей же государевой грамоте послал нас, холопей твоих, на степь для языков на Кальмиускую сакму воевода. Й как мы, холопи твои, будем за речкою Чернієм Жеребьем на гребни йдем к реке Красной, й тут, государь, к нам холопом твоим, приехали воинские татаровья с 300 й большим: й мы, государь, холопи твои, с теми воинскими татары билися, шли отводом до реки Красной, й татар многих побили й переранили. Й как, государь, пришли мы, холопи твои, к реке Красной й те, государь, воинские татаровье собралось человек с 1000 й больше й нас, холопей твоих, в горе осадили» [Цит. за: 2, с. 2–4.] Автор статті пише, що ця чолобитна корчанських черкас не повідомляє, чи були на берегах Красної та Жеребця якісь поселення. На нашу думку, це були українські козаки, котрі повинні були захищати кордони від набігів татар. Вони будували оборонні споруди, вежі. І проживали на берегах наших річок – Жеребець та Красна.

У статті Ірини Мартинової, журналістки «Антикризового медіа – центра Краматорська» говориться, що в селі Маяки на Донеччині створено музей, який відтворює оборонні споруди – вежі та хату, де жили козаки. Зрозуміло, що це уявне відтворення. Створив музей житель села Маяки Г. Киркач. Але підстави для створення музею є. Автор статті пише: «Раніше на місці цього музею було українське село, хати якого знищили під час визволення Донеччини в 1943 р. Усі будинки довкола були

зруйновані, а один уцілів. З часом село відновили, проте від історичної спадщини лишилася лише його назва – Маяки. Походить вона від козацьких веж та зведеного тут у 1645 р. в урочищі острога. Укріплення мало захищати з одного боку від набігів ногайців, а з іншої боку поселення на пагорбах козаки побудували сигнальні вежі – «маяки», які диміли при наближенні ворога й сповіщали про небезпеку...».

Хата заможного селянина Постельняка, збудована з дубу без жодного цвяха в 1868–1869 рр. Хату реставрували й зробили музей

Козацькі вежі, які охороняють Маяки. Збудували вежу на зразок давньої. (І. Мартинова. 2020 р.)

Капличка

Вежа

Зробимо висновок, що поселень у повному розумінні не було, але козацькі поселення з метою захисту кордонів існували. У записах мандрівника Сигизмунда Герберштейна, який їхав через Україну та Московію в період з 1517–1526 рр., повідомляється, що «в басейні річки Малий Танаїс «Сіверський Донець» ніяких поселень немає». Археологічні джерела констатують, що дійсно в басейні річки Сіверський Донець та його притоках Жеребець, Красна у XVI ст. не було поселень, за винятком

кочових татар, майже доXVII ст.» [1, с. 83]. Галина Лозко у своїй книзі «Українське народознавство» пише, що дійсно вXV ст. на Лівобережній Україні людські поселення закінчувалися біля Чернігова та Путівля. Далі простягалася Дике Поле, куди щовесни вирушали ватаги сміливців з Полісся, Волині, Білої Русі по здобич. Тюрки таких людей називали козаками. Масове переселення людей із Правобережжя на Лівобережжя почалося після повстання проти польської шляхти під проводом Якова Остряниці. Після поразки він у 1638 р. привів сюди 865 сімей, які заснували місто Чугуїв.

«Після повстання Богдана Хмельницького на Слобожанщину переселяється значна кількість козаків і селян, які засновують тут слободи (звідси й назва). За участь у повстанні під проводом донського козака Степана Разіна російський уряд заслав повстанців на береги річки Красної та Сіверського Дінця. У кінці XVII ст. на Слобожанщині проживало 100 тисяч українців і 20 тисяч росіян. Після зруйнування Запорозької Січі козаки оселяються в донецьких степах» [3, с. 107]. Ці документи підтверджують відомості, що заселення нашого краю почалося з XVII ст.

Це насправді так, але в спогадах старожилів деяких сіл є певні аргументи щодо того, що в місцях басейнів річок Жеребець і Красна побували київські князі або інші, бо в уявленні простих людей слово «князь» асоціюється з вождем, паном, козацькими старшинами, отаманами, тобто князь – це той, хто стоїть на чолі людей. А чому б і не так?! Припустімо, що після битви 31 травня 1223 р. між русько-половецькими силами та монголами на річці Калці, де монголи вщент розбили русько-половецьке військо(тим паче, всім відомо, що в цій битві брав участь галицький князь Мстислав Удатний та київський Мстислав Старий), залишки руського та половецького війська поверталися додому східними шляхами, які ще не були під владою монголів. А в подальшому північне Причорномор'я стало небезпечним у зв'язку з тим, що там

панували монголи. Чому б київським князям, здійснюючи походи проти монголо-татар в майбутньому, не йти нашим краєм, оскільки він уже був відомий київським князям після битви з половцями на річці Каялі у 1185 р. Доказом є те, що князь Новгород-Сіверського князівства Ігор Святославович (головний герой історичної пам'ятки «Слово о полку Ігоревім») перед битвою переходив на правий берег Сіверського Дінця, який на той час називався Малим Доном. Битва була на річці Каялі, але де була ця річка Каяла і як вона зараз називається – точно ніхто не знає, бо з цього приводу існує багато припущень та суперечок між відомими істориками. Для нас головне те, чи могли побувати в наших краях дружини князів Київської Русі? Можливо, могли? Але до назв сіл та поселень вони жодного стосунку не мають? А чи це так? А може, після битви 1185 р. хтось і залишився в цих краях? А може, після битви 1223 р. хтось оселився? Хто про це знає?

Але з упевненістю можемо сказати, що, трансформуючи перекази своїх пращурів у контексті історії своїх сіл, люди дійшли тих висновків, якими вони на даний момент оперують, і їх провини немає в тому, що вони так думають.

Але точно можемо стверджувати, що дати заснування сіл, селищ басейнів річок Красна й Жеребець є орієнтовними, а спогади старожилів – це лише трансформовані легенди.

Про Річки Красна й Жеребець існують відомості, що вони мали неабияке значення для різних історичних подій. Хто дав назву цим річкам – дізнатися дуже важко.

Але ми можемо припустити, що назви мають слов'янське походження. Важко знайти відповідь, чому так, а не інакше названо село. «Після заснування давньоруської держави – Київської Русі – території «полів поховання» увійшли до її складу. Тут збереглися залишки десятків

городищ і селищ X – XIII ст., де знайдено багато пам'яток з історії цього краю» [2, с. 4].

Які народи жили в наших краях раніше – це завдання для істориків та археологів, але існують легенди щодо їх назв, і назви мають, гадаємо, слов'янське походження.

5.2. Історія назви річки Красна.

Про назву річки існує багато легенд. Ми запитали в одного чоловіка, чому річка називається Червоною. Він сердито відповів, що вона не Червона, а Красна. До чого тут колір? Він сказав, що річка тому називається Красною, бо вона красива. Подивіться, які в неї красиві та різні береги. Якщо сісти в човен рано-вранці, то почувеш, як шепоче річка, вона, мов красна дівиця, розмовляє з тобою. Ні, вона не червона – вона Красна.

Інші люди розповіли, що інколи вода в річці набуває темно-червоного кольору, особливо в період дощів. На наше питання «чому?» відповіли, що в багатьох місцях крутого берега трапляються поклади жовтої та рудої глини.

Поклади змиваються дощем, і колір річки в деяких місцях змінюється, тому річку називають Красною.

В архівних документах та додатковій літературі ми знайшли відомості про історію назви річки.

«За нашими гіпотезами, річка могла отримати назву від Червоного Яру, де брала початок (с. Тимонове), від Красного Броду (с. Мілуватка), від заростів калини на її берегах, від великої кількості червонуватих плавців красноперки та інших видів риб, що йшли щільним потоком у верхів'я на нерест.

Можливо, історичні фактори відіграли вирішальну роль у назві річки?

Уздовж Жеребця, Красної, Борової проходила одна з головних татарських доріг, і води Красної не раз фарбувалися кров'ю під час жорстоких битв захисників рідної землі з чужинцями. А може, легенда про турецького пашу чи татарського хана, який, тікаючи з жорстокого побоїща, загубив на річці свою красну чалму й обіцяв по неї повернутися, стала вирішальною в назві річки. Дуже часто від назв річок беруть свої назви населені пункти, які розташовані на їх берегах. Так річка Красна дала назву таким населеним пунктам: Красногорівка, Новочервоне, Красне, Красноріченське, Стара Краснянка, Новокраснянка, Червона Попівка» [1, с. 4].

Питань для роздумів дуже багато, у цьому й важливість краєзнавства, а саме: дізнатися, вивчити, дослідити, зрозуміти та розповісти.

5.3. Історія народної назви річки Жеребець.

Розповідали В. С. Сидоренко, А. І. Дубина – село Невське, А. К. М'ягка – село Нововодяне, Р. С. Калюга – село Терни.

Народ називає нашу річку не просто Жеребець, а Чорний Жеребець. Про цю дивовижну назву існує багато різних думок. Старі люди згадували розповіді своїх пращурів про річку. Одні говорили, що в далеку давнину річка була широкою, а течія дуже стрімкою, бурхливою, тому й назвали її Жеребець. Інші розповідали, що річку можна було перетнути тільки сидячи на коні, мовляв, глибока, а кладки завжди зносило у весняний період, коли починався криголам. Поведінка річки нагадувала швидкого жеребця, тому й назвали річку Жеребець. А ще старі люди говорили, що колись давно в річці потонув чорний кінь, на якому київський воєвода

хотів подолати стрімку течію річки. З тих пір і почали називати річку Чорний Жеребець. Існує легенда про двох закоханих, які посперечалися, чий кінь зможе подолати річку. Чорний кінь дівчини потонув у водній безодні, і з того часу виникла назва Чорний Жеребець. Назвали люди річку Чорним Жеребцем тому, що вода в річці не блакитна, а чорна, бо дуже глибока. А дехто пояснював, що річка протікає через поля чорнозему, який в період скресання льоду та розливу річку потрапляв у воду, роблячи її каламутною, навіть чорною, ось вам і назва Чорний Жеребець.

Ми запитали: «Чому всі говорять, що річка була стрімкою, адже береги її не круті, а пологі. Звідки взятися стрімкій течії?». Один дідусь, який спокійно сидів та слухав нашу розмову, раптом промовив: «Це зараз річка спокійна, береги пологі, а ви уявіть цю річку понад тисячу років тому. Чи була вона такою? Якими тоді були її береги? Якщо люди назвали її Жеребець, мабуть, на жеребця вона й була схожа». Дідусь правильно сказав. Хіба річка могла бути такою самою за тисячу років до нашого часу? Очевидно, ні.

Ми зрозуміли, що думок відносно назви річки дуже багато. А як взагалі виникла назва – ми навряд чи колись дізнаємося.

Існує багато легенд стосовно народної назви річки Чорний Жеребець, але це інша розповідь.

Розділ VI.

Екологічні проблеми річкової системи Донбасу

Донбас – складний промисловий регіон. Донецщина відома своїми промисловими ресурсами: металургією, видобутком вугілля, хімічною промисловістю, машинобудуванням та багатьма іншими. Якщо аналізувати екосистему та систему річок краю, то її стан повністю залежить від промислових підприємств. Стан водного басейну нашого краю, який налічує 367 річок, з кожним роком погіршується. Шахтні води, стічні води підприємств і каналізації водоканалів забруднюють річки, озера. Особливу небезпеку несуть річкам затоплені шахти: вода згодом з них відкачується і зливається в річки. Викиди від водоканалів на 60% забруднюють воду природної водної системи. Малий бізнес використану воду та різні відходи просто зливає в каналізацію водоканалів. Фармацевтичні препарати, які з відходами потрапляють у річку, просто її отруюють. Викиди в повітря елементів важких металів, штучна мінералізація води негативно впливають на стан води в річках. Особливо шкідливі води затоплених шахт, які з часом відкачуються в річки, вода яких змішується з артезіанською водою та чистими водами водоносних артерій землі, що мають різну мінералізацію, і, як наслідок, різні мінерали вступають у реакцію і утворюють шкідливі для всього живого сполуки.

Річки Жеребець та Красна нашої малої батьківщини мають певні проблеми. На сьогодні річка Жеребець забруднена стоками хімічних сполук, мінеральних добрив, які сходять з полів та господарських угідь. Зі штучних ставків до річки надходять брудні води, бо рибу годують не тільки комбікормом, але й гноєм. Від цього вода, навіть проточна, має неприємний запах. Крім зазначеного, населення забруднює річки різними сільськогосподарськими відходами. Водойма обміліла, хоча в деяких

місцях річка має до 30 метрів завширшки, нагадуючи невелике озеро, береги якого заростають очеретом та осокою.

Річка Красна майже вдвічі довша від Жеребця. Має декілька приток. Вона більш повноводна, більш широка, бо не віддала своє русло штучним ставкам, як це сталося з Жеребцем. Правий берег річки дуже крутий, тому живлення від талих снігів набагато більше. Річка оточена невеликими лісами, що дає їй перевагу не пересихати влітку. Становище річки Красна краще порівняно з Жеребцем, але все одно річка має певні проблеми.

Основними проблемами річок є те, що вони застійні. З метою збільшення посівних угідь переорюються заплави, що призводить до пересихання річок. Відомо, якщо зорати заплавної ділянку, зміниться дерновий стан ґрунту, вода з луків, які живляться водою різних невеликих річок, струмків, балок, криниць, не буде стікати в річку, а потраплятиме в ґрунт. Усе це впливає на стан річок, бо кожна річка, зокрема й наші річки Жеребець, Красна, мають певну площу водозбору, звідки вода стікає в річки. Річки штучно зрегульовані. Створено багато штучних водосховищ, ставків. Водосховища, ставки потрібні для зрошування полів, для розведення риби, але їх планування треба робити так, щоб не нашкодити річкам.

Щоб зберегти красу річок, треба розчистити їх від зарослів очерету, поглибити, не забруднювати, аби не зникли деякі види риби. Якщо й надалі так триватиме, можна втратити річки, а з ними – рідкісних рослин та тварин; погіршиться стан заповідних територій.

Щоб покращити стан річок, підприємствам необхідно будувати очисні споруди. Люди повинні дотримуватися простих правил, а саме: не забруднювати навколишнє середовище сміттям, відмовитися від поліетиленових та пластикових пакетів, одноразового посуду, не змивати ліки та сміття в каналізацію, не викидати їжу тощо. Берегти воду, не

засмічувати береги річок, озер, ставків та прилеглих територій – такі поради можна дати людям.

Річки й сьогодні приваблюють мандрівників-краєзнавців, рибалок своєю чарівністю. На берегах річок Жеребець та Красна проводять народні свята.

Підбиваючи підсумки наших краєзнавчих досліджень, можемо сказати, що кожна людина любить свою малу батьківщину, пишається нею. Будемо завжди па`мятати слова В. Сухомлинського: «Без будь-кого з нас Батьківщина може обійтися, але будь-хто з нас без Батьківщини – ніщо».

А слова Г. Сковороди стали девізом нашої краєзнавчої роботи: «Пізнай свій край, себе, свій рід, свій народ, свою землю – і ти побачиш свій шлях у життя».

Література

Література до розділу «Передмова»

1. Краєзнавство. URL: <http://surl.li/bzagvl>
2. Прус І. Т. Краєзнавча робота в школі. К. : Радянська школа. 1984. С.15
3. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття : (досвід, проблеми, перспективи). К., 2000. 270 с.
4. Чепіль М. Дитина як суб'єкт виховання у педагогічній спадщині Софії Русової. Педагогіка. [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/hqzgf1>
5. Чепіль М. М. Краєзнавство як чинник патріотичного виховання в українській педагогічній думці (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Дніпропетровського університету : Педагогічні науки*. 2015. № 1 (9). С. 38–44. [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/hbiwuq>

Література до розділу І

1. Бойко В. М., Дітчук І. Л., Заставецька Л. Б. Географія : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Кам'янець-Подільський : «Абетка», 2016. 295 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 376 с.
3. Жванко Л. М. Краєзнавство : Конспект лекцій (для студентів усіх курсів денної і заочної форм навчання напрямів підготовки: 6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит», 6.030601 «Менеджмент»). Х. : ХНАМГ, 2010. 163 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/hzwjio>
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів : про ідею і організацію українського монархізму : писані 1919–1926 р. Wien : Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. Лист 2. 580 с. URL: <http://surl.li/reduag>

5. Літопис національної спілки краєзнавців України: 2008 – 2018 рр. / Національна спілка краєзнавців України ; за заг. ред. О. П. Реєнта ; упоряд. : Є. В. Букет, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська, В. І. Милько. К. : НСКУ, 2018. 500 с.
6. Олішевська Ю. А. Шкільне географічне краєзнавство : навч. посібник. К. : «ФО П. Кравченко», 2020. 175 с.
7. Підручник географії 6 клас. К. 2022. С. 5.
8. Приходченко К. І. Витоки творчості. Розробки уроків та позакласних заходів з розвитку творчих здібностей учнів : посібник. Донецьк : Сталкер, 1998. 416 с.
9. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. АН УРСР. Інститут мовознавства. К. : Наукова думка, 1970–1980. Том 2. 1971.
10. Сухомлинський О. В. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. *Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т.* Київ : Радянська школа, 1976. Т. 1. 206 с.

Література до розділу II

1. Бенедюк В. В. Організація краєзнавчої роботи учнів у процесі вивчення фізичної географії основної школи (5–9 класів). Київ : Інститут педагогіки АПН України, 1999. 24 с.
2. Бенедюк В., Приходько К., Гонтарук Л. Організація роботи географічного гуртка. *Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів»*. [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/qpknee>
3. Войтова Л. Шкільне краєзнавство – провідний напрям краєзнавчої роботи. [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/ctxyiq>
4. Волкова Н. П. Педагогіка. К. : Академія, 2002. 575 с.
5. Демідієнко О. Я., Іонова О. М., Кузнєцова В. І. Опорний конспект лекцій з курсу «Основи краєзнавства». К., 2001.

6. Жванко Л. М. Краєзнавство : Конспект лекцій / Лекція 1. ХНАМГ, 2010. 163 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/11324849.pdf>
7. Жванко Л. М. Краєзнавство : конспект лекцій. ХНАМГ, 2013. 175 с.
8. Жванко Л. М. Краєзнавство як навчальна дисципліна та науковий напрям. ХНАДУ. Харків. 2010. 74 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://surl.li/enrkec>
9. Іванова В. М., Кілімова О. А., Ярошенко Я. С. Краєзнавчий принцип навчання в шкільному курсі географії. *Актуальні проблеми, пріоритетні напрямки та стратегії розвитку України* : тези доповідей III Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції, м. Київ, 13 жовтня 2021 року/ редкол. О. С. Волошкіна та ін. К. : ІТТА, 2021. С. 143–147. URL: <http://surl.li/jinlmt>
10. Лизогуб В. А. Країнознавство : курс лекцій НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 368 с.
11. Литвин В. О. Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії та у позакласній роботі. URL: <http://surl.li/erarim>
12. Лист МОН України № 1/9530-22 від 19.08.2022р. (Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 н. р. Додаток № 14. Географія). [Електронний ресурс]. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/87596/
13. Малюга М. В., Ткач М. В. Види мотивацій, спрямованих на вивчення іншомовної лексики. [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/prknaa>
14. Маценко Л. М. Теорія і методика виховання : навч. посібник. Вид. 3-тє, доп., перероб. Київ : ЦП «Компринт», 2019. 319 с.
15. Методи навчання і їх класифікація. [Електронний ресурс]. URL: <https://educator.at.ua>
16. Непша О. В., Сапун Т. О., Тамбовцев Г. В. Мета та завдання шкільного краєзнавства. *Мелітопольські краєзнавчі читання* : збірник

- матеріалів IV регіональної наук.-практ. конф. (м. Мелітополь, 21 грудня 2018 р.). Мелітополь, 2018. С. 114–117.
17. Петух Г. М. Краєзнавчий гурток як форма організації позакласної роботи з географії. [Електронний ресурс]. URL:<http://surl.li/zguuoz>
18. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / В. С. Прокопчук ; наук. ред. П. Т. Тронько; МОН України, Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка. К. ; Кам'янець-Подільський : Кондор, 2010. 240 с.
19. Рудницька Н. Ю. Використання вчителями краєзнавчого матеріалу в начально-виховному процесі : історико-педагогічний аспект. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/7801/97/>
20. Рудницький С. Коротка географія України. Ч. 1 : Фізична географія. Київ-Львів, 1910. [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/sflqmi>
21. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. АН УРСР. Інститут мовознавства. К. : Наукова думка, 1970–1980. Том 2. 1971.
22. Суторміна Л. І. Географічне краєзнавство як засіб активізації навчально-виховної роботи : з практичного досвіду. *Географія*. 2008. № 7(107). С. 7–14.
23. Топузов О. М. Загальна методика навчання географії : підручник / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна. Київ : ДНВП «Картографія», 2012. 512 с.
24. Тронько П. Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. К., 2001.
25. Функції та методи дослідження національного краєзнавства. [Електронний ресурс]. URL: <https://surl.li/ngirtn>
26. Наратив. [Електронний ресурс]. URL: <https://surl.li/pcavaw>
27. Ягупов В. В. Педагогічний процес і його загальна характеристика. URL: https://eduknigi.com/ped_view.php?id=91

Література до розділу IV

1. Донбас заповідний : науково-інформаційний довідник-атлас / за заг. ред. С. С. Куруленка, С. В. Третьякова. Вид. друге, перероблене та доповнене. Донецьк : Донецька філія Державного екологічного інституту Мінприроди України, 2008. 168 с.
2. Природно-заповідний фонд Луганської області / Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Луганській обл.; [заг. ред. О. А. Арапов]. 2-ге вид., допов. і перероб. Луганськ : [ВАТ «ЛОД»], 2008. 168 с., [48] арк. іл. : табл.

Література до розділу V

1. Історія Луганського краю : навч. посібник / [авт. кільк. : А. З. Єфремов, Ст. З. Курило, І. Ю. Бровченка, Климов А. А., Красільников К. І., Семистяга В. Ф., Подов В. І.]; МОН України, Луганський державний університет імені Т. Г. Шевченка, Луганська обласна державна адміністрація. Луганськ : Альма-матер, 2003. 427 с. : рис.
2. Королько Л. М. Сватівщина – край козацький: Історико-краєзнавчий нарис, присвячений 500-річчю виникнення козацьких поселень на території Донецької і Луганської областей. Сватово. 2006. 92 с.
3. Лозко Г. С. Українське народознавство : підручник. К. : Зодіак – ЕКО, 1995. 368 с.

Сєдих Аделіна Миколаївна

СТЕЖИНАМИ РІДНОГО КРАЮ

Монографія

*Рекомендовано вченою радою ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний
університет»*

Технічне редагування
та комп'ютерна верстка: **А. А. Рубан**

Коректор: **Я. І. Суліма**

Фото обкладинки: **А. М. Сєдих**